

Από την αλληλογραφία
Γιώργου Θεοτοκά και Ρόδη Ρούφου
(1954-1964)

Φιλολογική επιμέλεια
Δέσποινα Καρανίκα - Χ. Α. Καράογλου

Η αλληλογραφία Γιώργου Θεοτοκά (1905-1966) και Ρόδη Ρούφου (1924-1972), που δημοσιεύεται πρώτη φορά εδώ, καλύπτει δέκα μόλις έτη (10.11.1954 - 3.6.1964), αλλά αριθμεί τριάντα πέντε γράμματα (17 και 18 αντίστοιχα). Όπως όμως προκύπτει από το πρώτο γράμμα (του Θεοτοκά, στις 10.11.1954), είχε προηγηθεί η γνωριμία τους και η επιστολική τους επικοινωνία είχε αρχίσει νωρίτερα.¹ Η αλληλογραφία τους, έως τον Απρίλιο του 1956, είναι αδιάλειπτη (ανταλλάσσουν 20 γράμματα) και συνεπώς, μάλλον πλήρης· αντιθέτως, από τα επόμενα επτάμισυ χρόνια (έως και τον Νοέμβριο του 1963) διαθέτουμε ελάχιστα γράμματα (μόνον 5) – κάτι που, πιθανότατα, οφείλεται όχι μόνον σε αραίωση της επικοινωνίας τους, αλλά, κυρίως, και στο ότι λανθάνει (ή έχει χαθεί οριστικά) ένας (άγνωστος) αριθμός γραμμάτων. Η αλληλογραφία πυκνώνει πάλι από τον Δεκέμβριο του 1963, αφού σε διάστημα λίγων μηνών (έως τον Ιούνιο του 1964) ανταλλάσσουν 10 γράμματα. Βέβαια, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν λανθάνουν και άλλα γράμματα, από τον Ιούλιο του 1964 ως τον αφανίδιο θάνατο του Θεοτοκά, στις 30 Οκτωβρίου 1966.

Όταν άρχισε η αλληλογραφία, το 1954, ο Θεοτοκάς ήταν ήδη ώριμος (49 ετών) και καταξιωμένος συγγραφέας, ενώ ο Ρούφος, είκοσι σχεδόν χρόνια νεότερος, μόλις είχε παρουσιαστεί στα γράμματά μας με ποιήματά του στη *Νέα Εστία* το 1953. Η διαφορά της βιολογικής μα και της συγγραφικής ηλικίας τους αποτυπώνεται στον τόνο και στο ύφος των γραμμάτων: ο Θεοτοκάς γράφει στον Ρούφο συμβουλευόντας και ενθαρρύνοντάς τον στα πρώτα λογοτεχνικά του βήματα, ενώ ο δεύτερος εκφράζει τον θαυμασμό του για το έργο του πρώτου· όμως, σύντομα η σχέ-

---

1. Ο Θεοτοκάς τον προσφωνεί «αγαπητέ φίλε» και τον ευχαριστεί «για το βιβλίο και για το γράμμα». Πληροφορίες ή ενδείξεις για τον χρόνο και τις συνθήκες της γνωριμίας τους δεν βρήκαμε: το όνομα του Ρούφου δεν αναφέρεται στα *Τετράδια Ημερολογίου* (1936-1953) του Θεοτοκά (οι εγγραφές σταματούν τον Μάρτιο του 1953): ούτε προκύπτουν κάποια στοιχεία από άλλες αλληλογραφίες του Θεοτοκά ή ανθρώπων του κύκλου του. Το γεγονός όμως ότι ο Ρούφος, από το καλοκαίρι του 1952 έως τον Μάιο του 1954, βρισκόταν στη Βιέννη και αμέσως έφυγε για τη Λευκωσία (στην Αθήνα έμεινε λίγες μέρες), μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η γνωριμία τους έγινε πριν από το καλοκαίρι του 1952.

ση τους θα γίνει φιλική και η συνομιλία τους ισότιμη· είναι ενδεικτικόν ότι από τις 10.7.1957 (γρ. 22) και ύστερα απευθύνονται ο ένας στον άλλον όχι στον πληθυντικό αλλά στον ενικό.

Η αλληλογραφία, μολονότι δεν παρουσιάζει το ενδιαφέρον άλλων αλληλογραφιών που αποκαλύπτουν με ενάργεια την προσωπικότητα των αλληλογράφων, δεν στερείται ενδιαφέροντος, αφού οι πληροφορίες, οι σκέψεις και τα αισθήματα, τα σχόλια για έργα και πρόσωπα μας οδηγούν από τον ιδιωτικό και τον προσωπικό χώρο στον δημόσιο και στον συλλογικό. Ενδεικτικά σημειώνουμε τρία γράμματα του 1955 (5, 6 και 12), τα οποία αναφέρονται στο κυπριακό ζήτημα, που βρίσκεται στην πιο κρίσιμη καμπή του (τον Απρίλιο του 1955 αρχίζει ο ένοπλος αγώνας). Ο Θεοτοκάς είχε δημοσιεύσει δύο άρθρα στην *Καθημερινή* (22.12.1954 και 16.2.1955), στα οποία, χωρίς να διαφωνεί με το δίκαιο αίτημα της Ένωσης ως τελικό επιδιωκόμενο σκοπό, υπογράμμιζε τις ιστορικά καλές και αμοιβαία επωφελείς σχέσεις Ελλάδας και Αγγλίας, επέκρινε τον «φανατισμένο τόνο που προσέλαβε συχνά η ελληνική προπαγάνδα και η ενθάρρυνση των σκηνών του δρόμου» και πρότεινε ως πιο ρεαλιστική πολιτική τη σταδιακή λύση του ζητήματος, με τη διεκδίκηση ελευθεριών και ενός Συντάγματος «αληθινά φιλελεύθερου», «ως ένα πρώτο στάδιο προς την αυτοδιάθεση». Ο Θεοτοκάς στα γράμματά του εκφράζει την πικρία και την απογοήτευσή του από τις αντιδράσεις φίλων και αντιπάλων, ενώ ο Ρούφος, που υπηρετεί στο Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Λευκωσία, ένθερμος υποστηρικτής της Ένωσης, πολύ διακριτικά, διατυπώνει τη διαφωνία του, γράφοντάς του χαρακτηριστικά τα εξής: «πολύ καλό θα ήταν να ῥχόσαστε για λίγο στην Κύπρο, να μορφώσετε γνώμη επί τόπου. [...] μια τέτοια εξέταση θα σας έδειχνε ορισμένες πλευρές που δεν λαβαίνονται υπ' όψει αρκετά στην "τοποθέτηση" [του Πιπινέλη] που επαινείτε» (γρ. 6).

Τα γράμματα, που δεν παρουσιάζουν προβλήματα μεταγραφής, δημοσιεύονται χωρίς περικοπές, με την ορθογραφία και τη στίξη τους αλλά σε μονοτονικό· με πλάγια στοιχεία αποδίδονται οι υπογραμμισμένες λέξεις, με κάθετη γραμμή δηλώνεται το τέλος σελίδας, ενώ οι διαγραμμένες λέξεις μπαίνουν σε διπλές αγκύλες. Το κείμενο κάθε γράμματος ακολουθεί ο φιλολογικός σχολιασμός, με τις απαραίτητες διευκρινίσεις και τις πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα.

Η δημοσίευση των γραμμάτων οφείλεται στην πρόθυμη παραχώρησή τους από τις κυρίες Λιλή Αλιβιζάτου και Αριέττα Ρούφου και τους κυρίους Λουκά και Αθανάσιο Ρούφο. Τους ευχαριστούμε θερμά για την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν, καθώς και για τη συμβολή τους στον σχολιασμό.

— 1 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

10 Νοεμβρίου 1954

Αγαπητέ φίλε,

Σας ευχαριστώ πολύ για το βιβλίο και για το γράμμα. Αρχισα να σας διαβάζω με ξεχωριστό ενδιαφέρον και, μεταξύ μας, διασκεδάζω λιγάκι αναγνωρίζοντας πρόσωπα που ξέρω. Βρίσκω την εργασία σας πολύ αξιολογη και σας συγχαίρω γιατί τολμήσατε να μπειτε στα γράμματα μ' ένα βιβλίο που ανακινεί τα σημερινά, καυτερά προβλήματα του κόσμου – αντίθετα από τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων συγγραφέων που γράφουν, με διάφορα προσχήματα, μια λογοτεχνία νοσταλγίας περασμένων εποχών και ανθρώπινων τύπων. Αυτή, νομίζω, είναι η κυριότερη αξία του βιβλίου σας, ότι ανακινεί προβλήματα. Τεχνικές ελλείψεις έχει αρκετές, που οφείλονται στο γεγονός ότι ξεχειλά το αυτοβιογραφικό στοιχείο και δεν αφήνει τη σύνθεση να στερεωθεί. | Επίσης, λυπούμαι ότι χάσατε την ευκαιρία να δώσετε έναν πίνακα της κατοχικής Αθήνας, που δεν τον έδωσε ακόμα κανείς. Σκεφτείτε το αυτό για το μέλλον. Ένα τέτοιο βιβλίο έχει ανάγκη από ένα ιστορικό πλαίσιο. Παρ' όλα όμως αυτά, βρίσκω στο κείμενο σας ενδιαφέρουσες συγγραφικές ικανότητες. Η Αγγλοελληνική Επιθεώρηση μου ζήτησε να γράψω μια βιβλιοκρισία για το βιβλίο σας κι εκεί θα τα πω πλατύτερα. Πάντως, είναι ένα πολύ καλό ξεκίνημα και σας εύχομαι καλή δουλειά!

Με φιλικούς χαιρετισμούς
Γιώργος Θεοτοκάς

P.S. Ξαναδιαβάσετε Stendhal και Τολστόι (*Πόλεμος και Ειρήνη*) με τεχνικό μάτι.

Επιστολόχαρτο με την επωνυμία και τη διεύθυνση του δικηγορικού γραφείου: ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΟΝ Μ.Γ. ΘΕΟΤΟΚΑ / Γ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ – Α.Δ. ΚΑΛΟΒΙΔΟΥΡΗΣ / ΔΙΚΗΓΟΡΟΙ / ΤΗΛΕΦ. 613.077 / ΒΑΛΛΑΩΡΙΤΟΥ 12 / ΑΘΗΝΑΙ

Σας ευχαριστώ πολύ για το βιβλίο: Το *Η ρίζα του μύθου* (1954), πρώτος τόμος της τριλογίας *Χρονικό μας Σταυροφορίας*. Είναι αξιοσημείωτον ότι το έργο προκάλεσε το ενδιαφέρον της κριτικής: 32 αναφορές καταγράφει ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος στη «Βιβλιογραφία Ρόδη Ρούφου», περ. *Μαντατοφόρος*, Αμστερνταμ, τχ. 34 (Δεκ. 1991) 50-52. Επίσης, ήταν μεταξύ των υποψήφιων έργων για το βραβείο των Δώδεκα, αλλά πήρε 2 μόνο από τις 9 ψήφους της Επιτροπής: βραβεύτηκε Ο κύριός μου ο Αλκιβιάδης του Άγγελου Βλάχου, ενώ μία ψήφο πήρε το *Ζητείται ελπής* του Αντ. Σαμαράκη. Βλ. και γρ. 14.

αναγνωρίζοντας πρόσωπα που ξέρω: Πρόσωπα του μυθιστορήματος του Ρούφου είναι μια παρέα νέων της εποχής: ο Κίτσος Μαλτέζος (ο κεντρικός ήρωας, για τον οποίο βλ. το επόμενο γράμμα), ο αρχιτέκτονας, σήμερα ομότιμος καθηγητής του ΕΜΠ Κωνστ. Δεκαβάλλας, ο αρχαιολόγος Αχαδημαϊκός Σπ. Ιακωβίδης, ο Θ. Δ. Φραγκόπουλος (βλ. γρ. 8) κ.ά.: ποιους όμως από αυτούς ξέρει ο Θεοτοκάς δεν μπορούμε να το πούμε με σχετική ασφάλεια.

μια βιβλιοκρισία για το βιβλίο σας: Η βιβλιοκρισία του Θεοτοκά δημοσιεύτηκε στην *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τχ. 7 (Χειμώνας 1954-55) 266-268· (βλ. τώρα *Αναζητώντας τη διαύγεια. Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία, εισαγωγή, επιμέλεια: Δημήτρης Τζώβας, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας ΑΕ, 2005, σ. 479-486).*

— 2 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 17.11.54

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ για το γράμμα σας καθώς και για το ότι θα σχολιάσετε το βιβλίο μου στην «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση».

Αυτό που γράφετε για την απουσία κατοχικής ατμόσφαιρας είναι ακριβέστατο. Όπως έγραφα όμως και στον κ. Δ. Ρώμα, που έκανε την ίδια παρατήρηση, δεν είχα καταπιαστεί με «έπος» της Κατοχής – που θα ήταν μεγάλη δουλειά – αλλά με την πολύ περιορισμένη αναβίωση της ειδικής ατμόσφαιρας μιας συντροφιάς των χρόνων εκείνων – της συντροφιάς που είχε για | κέντρο τον Κίτσο Μαλτέζο. Ήθελα, παράλληλα μ' αυτό, να ιδωθεί το βιβλίο μου περισσότερο σα λογοτέχνημα και όχι σαν πολιτικό έργο. – Έτσι με στενοχώρησε πολύ η κριτική του κ. Χουρμούζιου (το β' μέρος της ιδίως) που στήνει καυγά για τις πολιτικές πεποιθήσεις των νέων του «Χρονικού». Του είχα ετοιμάσει απάντηση, την οποία κατά συμβουλή του Γ. Σεφέρη δεν έστειλα τελικά διότι, κατά τη γνώμη του, θα ματαιοπονούσα. Σας εσωκλείω ωστόσο ένα αντίγραφο γιατί εκεί μέσα [[εξηγώ μερικά]] δίνω μερικές αναγκαίες, ίσως, εξηγήσεις που ίσως σας βοηθήσουν στο να ζυγίσετε το βιβλίο σύμφωνα μ' αυτό που θέλησε να είναι και όχι με μέτρα και σταθμά άλλου, ανώτερου, επίπεδου. |

Ανυπόμονα περιμένω την κριτική σας που θα μου είναι πολύτιμο βοήθημα για το μέλλον – και σας ευχαριστώ για την ενθάρρυνση που μου δώσατε.

Δικός σας,
Ρ. Ρούφος

στον κ. Δ. Ρώμα: Ο Διονύσιος Ρώμας (1906-1981), ποιητής, χρονογράφος, δοκιμογράφος, θεατρικός συγγραφέας και μυθιστοριογράφος, έκρινε το μυθιστόρημα του Ρούφου (βλ. εφ. *Ελευθερία*, 20.10.1954), ο οποίος του απάντησε με γράμμα του που απόκειται στο Αρχείο του· απόσπασμα του γράμματος δημοσιεύει ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος στην παρουσίαση-ανθολόγηση του Ρούφου στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον Πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Αθήνα, Σοκόλης, 1988, τ. Ζ', σ. 16.

τον Κίτσο Μαλτέζο: Ο Κίτσος Μαλτέζος (1921-1944), φίλος και συμμαχητής του Ρούφου κατά την περίοδο της Κατοχής, συμμετείχε στην Αντίσταση, αρχικά ως μέλος της ΕΠΟΝ και της ΟΚΝΕ, και, εν συνεχεία, αλλάζοντας στρατόπεδο, στην πλευρά των δεξιών αντιστασιακών ομάδων· δολοφονήθηκε τον Φεβρουάριο του 1944 από μέλη του ΕΛΑΣ. Ο πρώτος τόμος του *Χρονικού της Σταυροφορίας* (1954) ήταν αφιερωμένος «στη μνήμη του αδελφού μας ΚΙΤΣΟΥ ΜΑΛΤΕΖΟΥ που σκοτώθηκε παλικαρίσια την 1^η του Φλεβάρη του 1944». Η υπόθεση Μαλτέζου αποτελεί το θέμα και ενός άλλου μυθιστορήματος, της *Τειχομαχίας* (1954, 2^η 1977) του Θ. Δ. Φραγκόπουλου (βλ. γράμμα 9). Για τον Κίτσο Μαλτέζο βλ. την ενδιαφέρουσα και ψύχραιμη βιογραφία του από τον Πέτρο Στ. Μακρή-Στάικο, *Κίτσος Μαλτέζος: ο αγαπημένος των θεών*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2000.

με στενοχώρησε πολύ η κριτική του κ. Χουρμούζιου: Η κριτική του Χουρμούζιου δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, στην εφ. *Καθημερινή*, με τίτλους «Χρονικών ταραχής και ιδεών» και «Συμπλήρωσις εντυπώσεων» στις 20.10 και 4.11.1954 αντίστοιχα· μέρος της β' ανα-

δημοσιεύεται στο: Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, Παρουσίαση-ανθολόγηση», *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, ό.π., τ. Ζ', σ. 23. Η κριτική αναδημοσιεύεται εδώ ολόκληρη (βλ. Επίμετρο).
κατά συμβουλή του Γ. Σεφέρη [...] θα ματαιοπονούσα: Η ανεπίδοτη, τότε, απάντηση του Ρούφου, με ημερομηνία 9.11.1954, δημοσιεύεται εδώ, στο Επίμετρο.

— 3 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 28.12.54

Αγαπητέ φίλε,

Πριν δέκα μέρες πήρα το «Δοκίμιο για την Αμερική». Ευχαριστώ θερμά για την ευγενική σκέψη: το διάβασα μονορούφι και είχα κιάλας αρχίσει να σας γράφω σχετικά, όταν μεσολάβησαν τα γεγονότα που ξέρετε, ύστερα τα Χριστούγεννα κι έτσι τώρα μόλις βρήκα καιρό ξανά.

Λοιπόν, το βιβλίο σας αυτό είναι θαυμάσιο και με συμφιλιώνει οριστικά με το «ταξιδιωτικό» είδος για το οποίο είχα πάντα μιαν αδικαιολόγητη αντιπάθεια (εξαιρώντας τον Καζαντζάκη). Λέω θαυμάσιο, γιατί καταφέρατε να το κάνετε απλό και ευκολοδιάβαστο (τώρα ξέρω, μαθαίνοντας από τα δικά μου λάθη, πόσο δύσκολη είναι η απλότητα και η «φυσικότητα»...) χωρίς ποτέ να πέφτει από το υψηλό του πνευματικό επίπεδο. Συνθέσατε ιστορία, κοινωνιολογία και ανθρωπιστική σκέψη σε μιαν αξεδιάλυτη οργανική ενότητα που ξεπερνάει πολύ το μετριόφρονα τίτλο σας: σε πολλές του στιγμές, τις ουσιαστικότερες ίσως, το βιβλίο σας δεν είναι πια δοκίμιο για την Αμερική, μα για το μέλλον του ανθρώπου. Κι' εκεί χαράζετε με θάρρος κι' αισιοδοξία, αλλά και με λόγο και μέτρο, ένα δρόμο – το μόνο ίσως δρόμο.

Θάδινα πολλά για να συμεριζόμουν την κατάφασή σας στη νέα φάση της ιστορίας, εκείνη που ξεκινάει | από την παραδοχή των σημερινών πραγματικών δεδομένων –μηχανή, μάζα, τυποποίηση ως ένα σημείο– και προσπαθεί να τα συνθέσει με τις εξώχρονες αξίες της ψυχής και του πνεύματος, επαληθεύοντας με την πιο πλατειά έννοια τον ορισμό της πολιτικής σαν «τέχνης του πραγματικού» ή «του δυνατού».

Ίσως να ταύτισα λίγο τον εαυτό μου με τον αντιρρησία του «διαλόγου». Ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι μου λείπει η άμεση βίωση του Νέου Κόσμου. Η αλήθεια είναι όμως ότι το βιβλίο σας συντέλεσε πολύ, πολύ περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο διάβασμα, στο να αμβλύνει τη γκρίνια μου και να με κάνει πιο αισιόδοξο απέναντι στο «Brave New World». Στο κάτω-κάτω, εκείνο που ο Huxley οραματίστηκε πριν λίγες δεκαετίες με φρίκη –και αν ακόμα η Αμερική τείνει προς αυτό– κοντεύει να φανεί | Παράδεισος μπροστά σε πιο σύγχρονους εφιάλτες όπως του G. Orwell.

Πολύ ελπίζω να μην αργήσουμε να ξανασυναντηθούμε – είναι πολλά να ειπωθούν, και η συμβουλή σας θα μου ήταν πολύτιμη στα πρώτα μου βήματα.

Και μια παρατήρηση που μπορεί να σας χρησιμέψει σ' άλλη έκδοση του «Δοκίμιου»: τη σχέση ανάμεσα στον πουριτανισμό και στο γενικό ήθος του ανθρώπου, την επίδρασή του πάνω στην οικονομική ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού ανθρώπου έχει επεξεργασθεί αριστοτεχνικά ο Max Weber στο έργο του «Religionssozilogie» («Κοινωνιολογία της Θρησκείας») όπου βρίσκονται και πολλές παρατηρήσεις για την Αμερική.

Με όλη μου τη φιλία,
Ρ. Ρούφος

Ίσως να ταύτισα λίγο τον εαυτό μου με τον αντιρρησία του «διαλόγου»: Προφανώς ο Ρούφος αναφέρεται στο δεύτερο κεφάλαιο του *Δοκίμιου για την Αμερική*, με τίτλο «Συνέχεια ενός παλαιού διαλόγου», στο οποίο «διαλέγονται» μια «θέση» και μια «αντίθεση»· ο Ρούφος «ταυτίζεται» με την «αντίθεση», η οποία αποτελεί έκφραση αρνητικής στάσης απέναντι στο «Νέο Κόσμο» της Αμερικής.

εκείνο που ο Huxley οραματίστηκε [...] σε πιο σύγχρονους εφιάλτες όπως του G. Orwell: Στο Brave New World (1932) ο Aldous Leonard Huxley (1894-1963) περιγράφει μια μελλοντική δειλή και υπνωτισμένη κοινωνία ομοιόμορφων ανθρώπων, αυστηρά ιεραρχημένων. Το γνωστό έργο 1984: Big Brother (1949) του George Orwell (1903-1950) έχει προφανή θεματική συγγένεια με το έργο του Huxley.

Max Weber στο έργο του «Religionssozilogie»: Το έργο κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση: *Οικονομία και Κοινωνία*. Τόμος Γ': *Κοινωνιολογία της θρησκείας*, μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα, Σαββάλας, 2005.

— 4 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Η διεύθυνσή μου: Βαλαωρίτου 12.

Όχι Αλεξ. Σούτσου!

Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 1954 [= 1955]

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ για το τελευταίο γράμμα σας, καθώς και για το προηγούμενο με τη μη δημοσιευμένη απάντησή σας στην *Καθημερινή* (σοφά σας συμβούλεψε ο Σεφέρης να μην τη στείλετε). Τη δική μου κριτική την έχω δώσει από καιρό στην *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* που υπόσχεται να βγει τα τέλη Φεβρουαρίου. Είναι μεγαλούτσικη και κάπως γενικεύει τη συζήτηση, καθώς θα δείτε. Χάρηκα που το βιβλίο μου σας ενδιέφερε και σας έθεσε προβλήματα. Αυτός είναι ο προορισμός του: να συζητήσει, να ανοίξει διάλογο. Και το βασικό θέμα, όπως το νιώσατε, δεν είναι η Αμερική, είναι η τεχνική, ο τεχνικός πολιτισμός που η Αμερική μας βοηθεί, καλύτερα από κάθε άλλον τόπο, να συλλάβουμε το νόημά του, τις δυνατότητές του, τους κινδύνους και την αξία του. Τώρα πια έχω καταλήξει, οριστικά νομίζω, πως η άρνηση του τεχνικού πολιτισμού δεν είναι ούτε | γόνιμη ούτε ηθική στάση, πως πρέπει μια για πάντα να δεχτούμε την τεχνική και να συζητήσουμε από εκεί και πέρα πού θα κατευθύνουμε τις ποσότητες της ζω-

τικής ενέργειας που απορροφούσε η υλική δυστυχία και που η τεχνική τις ελευθερώνει. Το θέμα συζητήθηκε πλατιά στο φετεινό συνέδριο των *Rencontres Internationales de Genève*, όπου έτυχε να είμαι ο μόνος Έλληνας καλεσμένος. Βγήκε τελευταία ο σχετικός τόμος, του οποίου σας δίνω τον τίτλο: *Rencontres Internationales de Genève. Le Nouveau Monde et l'Europe*. (Editions de la Baconnière, Neuchatel). Οι διαλέξεις που περιέχει είναι μάλλον μέτριες, αλλά οι στενογραφημένες συζητήσεις αποτελούν έναν αυθόρμητο, ενδιαφέροντα διάλογο, όπου αντιπαραθέτουν γνώμες και παρατηρήσεις μερικές δεκάδες πνευματικοί άνθρωποι απ' όλην τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική και από πολλές σχολές.

Θα χαρώ κι εγώ πολύ να τα πούμε από κοντά, αλλά σας εύχομαι κι ένα διορισμό στην Αμερική που θα σας πλουτίσει ασφαλώς πολύ σε πείρα και κατανόηση των Νέων Καιρών.

Με τις καλύτερες μου ευχές για τον καινούριο χρόνο,

Δικός σας,
Γιώργος Θεοτοκάς

Αλεξ. Σούτσου: Η διεύθυνση είναι του Γ. Κατσίμπαλη.

στο φετεινό συνέδριο [...] ενδιαφέροντα διάλογο: Οι παρεμβάσεις του Θεοτοκά περιέχονται στα Πρακτικά Συνεδρίου, τ. ΙΧ (1954), 312-314, 432-434, 460-461 (βλ. ηλεκτρονική δημοσίευση στη διεύθυνση www.rencontres-int-geneve.ch/volumes_pdf/rig09.pdf). Βλ. επίσης Εμμ. Μοσχονάς, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά [1922-1973]*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004 (λήμματα 969-973). «Διαλέξεις» έδωσαν οι Lucien Febvre, William Rappard, Robert Jungk, George Boas, Emilio Oribe, André Maurois και Sergio Buarque de Holanda.

— 5 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

9 Φεβρουαρίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Διάβασα με πολύ ενδιαφέρον την κριτική σας και σας ευχαριστώ για την ωραία τοποθέτηση που κάνετε του βιβλίου μου, για την κατανόησή σας και για τη συμπάθειά σας προς αυτό. Χαίρουμαι αν δίνει την ευκαιρία στους πιο καλούς από τους νεώτερους να ξανασκεφτούν τα προβλήματα Ευρώπη-Αμερική και τεχνική-ελευθερία ή τεχνική-ανθρωπισμός ή όπως αλλιώς τα διατυπώσουμε, δηλαδή, τελικά, το μέλλον του πολιτισμού μας.

Εδώ, μπλεχτήκαμε πολύ μέσα στο κυπριακό ζήτημα, που εσείς, βέβαια, το ζείτε αλλιώς. Θέλησα να πω κι εγώ μια γνώμη, στηριζόμενη στο απλό bon sens, και άκουσα τα φοβερότερα υβρεολόγια | της ζωής μου από ανθρώπους που βρίσκονται στην ψυχική κατάσταση του Μοσαντέκ. Δεν ξέρω αν παρακολουθείτε αυτές τις συζητήσεις. Η πολιτική τοποθέτηση που με ικανοποίησε περισσότερο ήταν εκείνη του Πιπινέλη.

Με φιλικούς χαιρετισμούς,
Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με την επωνυμία και τη διεύθυνση του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 1).

Διάβασα με πολύ ενδιαφέρον την κριτική σας: Ενωεί τη κριτική του για το Δοκίμιο για την Αμερική, η οποία δημοσιεύτηκε στα Κυπριακά Γράμματα, Λευκωσία, τχ. 20 (Φεβρ. 1955) 91-93.

Θέλησα να πω κι εγώ μια γνώμη: Ενωεί το άρθρο του «Έλληνες και Άγγλοι. Σκέψεις εξ αφορμής του Κυπριακού», εφ. Η Καθημερινή, 22.12.1954 = Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα, επιμέλεια Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Μιχάλης Τσαπόγας, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1996, τ. Β', σ. 673-677.

άκουσα τα φοβερότερα υβρεολόγια: Ο Θεοτοκάς κατηγορήθηκε ακόμη και ως πράκτορας της Intelligence Service (εφ. Εστία, 28.1.1955). Ο Φαίδων Βεγλερής, σε γράμμα του στις 26.12.1954, επιδοκίμασε τη στάση του (βλ. Στοχασμοί και θέσεις, ό.π., τ. Β', σ. 1269), ενώ ο Σεφέρης διαφώνησε μαζί του (βλ. το γράμμα του στις 28.12.1954, στο Γιώργος Θεοτοκάς & Γιώργος Σεφέρης, Αλληλογραφία (1930-1966), φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ερμής, 1975, σ. 156-159 = Στοχασμοί και θέσεις, ό.π., τ. Β', σ. 1270-1272· βλ. και την απάντησή του στον Σεφέρη, ό.π., σ. 159-161): ο Μ. Καραγάτσης, στις 31.12.1954, του εξέφραζε και τη δική του αγηδία για τον χειρισμό του ζητήματος· βλ. Όλγα Σελλά, «Όταν οι διανοούμενοι έπαιρναν θέση. Θεοτοκάς, Σεφέρης και Καραγάτσης ανταλλάσσουν δημόσια απόψεις μέσω επιστολών για το θέμα της Κύπρου του 1954», εφ. Η Καθημερινή, 11.1.2009.

στην ψυχική κατάσταση του Μοσαντέκ: Ο Ιρανός πολιτικός Μοχάμαντ Μοσαντέκ (1881-1967) ως πρωθυπουργός (από 1951) αγωνίστηκε εντατικά για την εθνικοποίηση των εγκαταστάσεων πετρελαίου και την έξωση της αγγλοϊρανικής εταιρείας. Εντύπωση προκαλούσαν η δημόσια εκκεντρική συμπεριφορά του (η εμφάνισή του με πιτζάμες, τα ξεσπάσματά του σε λυγμούς κτλ.).

Η πολιτική τοποθέτηση [...] του Πιπινέλη: Αναφέρεται στα δύο άρθρα του Παναγιώτη Πιπινέλη (1899-1970), μόνιμου από το 1950 αντιπροσώπου της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, στην εφ. Η Καθημερινή, 5 και 6.2.1955. Ο Θεοτοκάς τα έκρινε ως «σημαντική συμβολή στη συζήτηση για το Κυπριακό ζήτημα» σε νεότερο άρθρο του με τίτλο «Η πορεία προς την ελευθερίαν», εφ. Η Καθημερινή, 16.2.1955 = Στοχασμοί και θέσεις, ό.π., τ. Β', σ. 678-671.

— 6 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 10.2.55

Αγαπητέ φίλε,

Δυστυχώς δεν έτυχε να διαβάσω τη δημοσιογραφική διαμάχη που μου αναφέρετε. Τη φαντάζομαι πάντως, ξέροντας την κακοπιστία μιας μερίδας ανθρώπων που σας τιμάει με την εχθρότητά της.

Σωστά λέτε ότι αλλοιώτικα φαίνονται τα πράγματα από δω. Νομίζω ότι πολύ καλό θα ήταν ναρχόσαστε για λίγο στην Κύπρο, να μορφώσετε γνώμη επί τόπου. Η αλήθεια προερχόμενη από σας, μετά από αντικειμενική μελέτη των πραγμάτων, θα εξυπηρετούσε πολύ καλύτερα την υπόθεση από τις υστερικές φωνασπικίες υπερασπιστών της ίδιας αλήθειας, που δυστυχώς την εξευτελίζουν με υπερβολές.

Όπωςδήποτε νομίζω ότι μια τέτοια εξέταση θα σας έδειχνε ορισμένες πλευρές που δεν λαβαίνονται υπ' όψει αρκετά στην «τοποθέτηση» που επαινείτε.

Φιλικότατα πάντα δικός σας

P. Ρούφος

— 7 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

[[Αθήνα]] Λευκωσία 12.5.55

Αγαπητέ φίλε,

Διάβασα την κριτική σας στην «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση» και σας ευχαριστώ για την αντικειμενικότητα και συμπάθεια με την οποία είναι γραμμένη, πιο πολύ όμως γιατί καταλάβετε τόσο καλά αυτό που θέλησα να δώσω στο βιβλίο μου και το κρίνατε σύμφωνα με τις επιδιώξεις του κι' όχι με κριτήρια ξένα προς | αυτές.

Σε κάποια αμηχανία με βάζουν οι γλωσσικές παρατηρήσεις. Πώς θα καταλήγει, στη δημοτική, το γ' πληθ. πρόσωπο του παθητικού απαρέμφατου; Παραδέχομαι ότι το «ασχολιόντουσαν» είναι κακόηχο, αλλά τί άλλο υπάρχει; Πρέπει να καταργήσουμε από το λόγο μας ολότελα τη γραμματική και λογική μορφή που εκφράζει; Βρίσκω όμως ότι αρκετά υποφέρουμε από την κατάργηση του απαρέμφατου και, μερικά, της μετοχής, για να μην αρχίσουμε να καταργούμε κι' άλλους γραμματικούς τύπους, φτωχαινοντας έτσι τη γλώσσα μας με την αδιάκοπη καταφυγή σε περιφράσεις.

Ο β' τόμος του «Χρονικού» δε θα μπορέσει δυστυχώς να βγει πριν από το φθινόπωρο. Στο μεταξύ γράφω μικροπράματα στα «Κυπριακά Γράμματα». Αλήθεια, λαβαίνετε αυτό το περιοδικό; Αν όχι θα φροντίσω να σας το στέλνουν. Αξίζει τον κόπο, μια και συνεργάζεται και ο Σεφέρης.

Φιλικότατα δικός σας
Ρ. Ρούφος

Ταχυδρ. φάκελος με το ονοματεπώνυμο και τη διεύθυνση του αποστολέα: Ρ.Α.Κ. Ρούφος / Β. Γεν. Προξενίον Ελλάδος / Λευκωσία - Κύπρος και του παραλήπτη: Κύριον Γ. Θεοτοκάν / Βαλαωρίτου 12 / ΑΘΗΝΑΣ / ΕΛΛΑΔΑ. Ταχ. σφραγίδα αποστολής: Nicosia [ημερομηνία δυσανάγνωστη] και άφιξης: Αθήνα, 14.V.55.

Ο β' τόμος του «Χρονικού» [...] πριν από το φθινόπωρο: Το δεύτερο μέρος της τριλογίας, με τίτλο *Πορεία στο σκοτάδι*, τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 1955. Βλ. και γράμμα 14. γράφω μικροπράματα στα «Κυπριακά Γράμματα»: βιβλιοκρισίες, ποιήματα κ.ά.

— 8 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

16 Μαΐου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Έλαβα το γράμμα σας και χαίρουμε που συμφωνείτε με το πνεύμα της κριτικής μου. Μου έδωσαν και διάβασα κι άλλο ένα βιβλίο με το ίδιο περίπου θέμα, από συγγραφέα άγνωστό μου (*Τειχομαχία*). Είναι, βέβαια, μια μαρτυρία για την υπόθεση Μαλτέζου, δε νομίζω όμως πως ανήκει στη λογοτεχνία.

Δε σας σύστησα να καταργήσετε γραμματικούς τύπους. Αλλά υπάρχουν λέξεις που δεν ταιριάζουν με ορισμένους τύπους δημοτικούς, δεν παντρεύονται καλά και δημιουργούν αντιαισθητικό αποτέλεσμα. Αντί ασχολιόντουσαν ή ασχολιόντανε, εγώ θα γράψω απλούστατα καταγινόντανε. Υπάρχουν λύσεις.

Θα χαρώ να λάβω γνώση των δημοσιευμάτων σας.

Φιλικότατα
Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με την επωνυμία και τη διεύθυνση του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 1).

από συγγραφέα άγνωστό μου: Πρόκειται για τον ποιητή, πεζογράφο, θεατρικό συγγραφέα και δοκιμογράφο Θ.Δ. Φραγκόπουλο (1923-1998), στενό φίλο του Ρούφου· η *Τειχομαχία*, πρώτο πεζογράφημα του Φραγκόπουλου, εκδόθηκε την ίδια χρονιά με το *Χρονικό*, το 1954.

— 9 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 18.5.55

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ για τις διευκρινίσεις πάνω στα γραμματικά προβλήματα.

Θα προσπαθήσω μελλοντικά να τις ακολουθήσω.

Δεν θυμούμαι αν στο προηγούμενο γράμμα μου σας είχα ρωτήσει αν σας στέλνουν τα «Κυπριακά Γράμματα» και, σε αρνητική περίπτωση, αν θέλετε να φροντίσω να σας τα στέλνουν. Από το γράμμα σας δεν συνάγεται. Αν θέλετε πέστε μου σχετικά.

Για την «Τειχομαχία»: ο Θ. Φραγκόπουλος είναι στενότετος φίλος μου, μέλος της παλιάς συντροφιάς γύρω από το Μαλτέζο, εγκαταστημένος τώρα στη Βηρυτό. Πριν από τούτο το βιβλίο –που γράφτηκε σύγχρονα και παράλληλα με | το δικό μου– είχε εκδώσει (χωρίς, νομίζω, πολλή απήχηση) «Ποιήματα». Είναι άνθρωπος πολύ ενδιαφέρων, πολύπλευρος, ανήσυχος, τίμιος, προικισμένος –κατά την γνώμη μου– με ταλέντο που δυστυχώς σπάνια συνοδεύεται από υπομονή στην επεξεργασία. Η «Τειχομαχία», για παράδειγμα, γράφτηκε μέσα σε λίγες βδομάδες κι' ούτε την ξανακοίταξε να τη διορθώσει. Μολοτούτο –αν και για ευνόητους λόγους δυσκολεύομαι να την κρίνω αντικειμενικά– μου φαίνεται ότι έχει πολλά προσόντα, [[αν και]] όσο κι' αν διαφωνώ ριζικά με την πολιτική της τοποθέτηση, επηρεασμένη κάπως από μια περίοδο αριστερισμού που πέρασε ο συγγραφέας (ο οποίος, by the way, είναι ο «Μάρκος» του δικού μου βιβλίου). Θα μ' ενδιέφερε πολύ να είχα την γνώμη σας πάνω στο ζήτημα πέρα και λεπτομερέστερα, αν καμιά φορά έχετε κέφι, από την πρώτη αυστηρή σας κρίση.

Και μια παράκληση: Μήπως έχετε υπόψη σας ένα κ. Ζακυθινό, ποιη-

τή, που μου έγραψε να μου ζητήσει συνεργασία για κάποιο «Πρώτο Σκαλί»; Περί τίνος πρόκειται;

Φιλικότατα δικός σας,
Ρ. Ρούφος

εγκαταστημένος τώρα στη Βηρυτό: Ο Θ. Δ. Φραγκόπουλος έζησε πολλά χρόνια στη Βηρυτό, ασχολούμενος με ναυτιλιακές επιχειρήσεις.

Μήπως έχετε υπόψη σας ένα κ. Ζακυθινό: Πρόκειται για τον διπλωμάτη και ποιητή Αλέξη Δ. Ζακυθινό (1934-1992), γιο του καθηγητή της βυζαντινής ιστορίας και ακαδημαϊκού Διον. Α. Ζακυθινού (1905-1993)· εκτός από ποιητικές συλλογές του, ο Αλέξης Ζακυθινός εξέδωσε αγγλικά και ελληνικά το πολύτιμο έργο *Δισκογραφία ελληνικής κλασικής μουσικής* (Δωδώνη, ³1993). Το *Πρώτο Σκαλί* ήταν λογοτεχνικό περιοδικό νέων της Κέρκυρας, που πρωτοκυκλοφόρησε στις 15 Απριλίου 1954· μετά από πολύμηνη διακοπή το 1955, ξανακυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1956, αλλά διέκοψε οριστικά την έκδοσή του τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου· αντίτυπο του διαθέτει η βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ.

— 10 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

27 Μαΐου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Τα Κυπριακά Γράμματα μου τα έστελναν άλλοι. Τώρα όχι. Υποθέτω πως είμαι πολύ mal vu εκεί, ύστερα από τα άρθρα μου για το κυπριακό ζήτημα (για τα οποία δεν έχω μετανοήσει). Άκουσα τέτοιο βρισίδι που, μά την αλήθεια, δεν τολμώ ν' αγγίσω ούτε με την άκρη των δακτύλων τίποτα το κυπριακό. Τέλος, κάμετε ό,τι νομίζετε, εγώ πια σε κυπριώτικες ιστορίες δε θέλω ν' ανακατωθώ.

Όσο για το συγγραφέα της *Τειχομαχίας*, που μου είναι άγνωστος, δεν έχω καμιάν αντίρρηση να παραδεχτώ ότι μπορεί να είναι πολύ ενδιαφέρων άνθρωπος και ότι το βιβλίο του είναι μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την υπόθεση | Μαλτέζου. Εξηγεί μάλιστα, περισσότερο από σας, τί είδος άνθρωπος μπορεί να είναι ο νέος εκείνος. Είναι όμως μια συλλογή πρώτης ύλης που δεν έχει καθόλου μετουσιωθεί σε λογοτεχνικό κείμενο. Μιλώ για μετουσίωση, όχι για την απλή διόρθωση συντακτικών ή άλλων αδεξιοτήτων. Χρειάζεται ένα εσωτερικό ωρίμασμα, μια μετάπλαση των πραγμάτων σε άλλο επίπεδο. Θυμηθείτε το λόγο του Γάλλου κλασικού: «Le génie est une longue patience». Δεν πάμε, βέβαια, για génie. Αλλά για ό,τι πάμε, ο λόγος, νομίζω, ισχύει.

Φιλικότατα δικός σας
Γιώργος Θεοτοκάς

P.S. Το μόνο που ξέρω για το νέο Ζακυθινό είναι ότι είναι γιος του καθηγητή της βυζαντινής ιστορίας.

Επιστολόχαρτο με την επωνυμία και τη διεύθυνση του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 1).
 Θυμηθείτε το λόγο του Γάλλου κλασικού: «*Le génie est une longue patience*»: *Ιδιοφυία είναι μακρά υπομονή*. Η φράση «*Le génie n'est qu'une plus grande aptitude à la patience*» (Ιδιοφυία δεν είναι παρά μια μεγαλύτερη ικανότητα υπομονής) αποδόθηκε στον Γάλλο φυσιογνώστη Comte du Buffon (1707-1788) από τον Hérault de Séchelles (*Voyage à Montbard*) και έγινε έκτοτε λογοτεχνικός κοινός τόπος. Ο Buffon είναι γνωστός, μεταξύ άλλων, για τη φράση «το ύφος είναι ο ίδιος ο άνθρωπος» («*le style c'est l'homme même*») από τον Λόγο περί ύφους (*Discours sur le style*), όταν εξελέγη μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας το 1753.

— 11 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία 27.5.55

Αγαπητέ φίλε,

Σας εσωκλείω μια δημοσιογραφική συζήτηση στην εδώ εφημερίδα «*Έθνος*» για το πρόσωπό σας και τον «*Κατσαντώνη*», όπου σας υποστήριξε ο φίλος μου κ. Βράχας, φιλόλογος της Κυρήνειας.

Με φιλικότατα αισθήματα,
 Ρ. Ρούφος

μια δημοσιογραφική συζήτηση [...] ο φίλος μου κ. Βράχας: Ο «Κατσαντώνης» ανεβάστηκε στο Γυμνάσιο Κυρήνειας τον Μάρτιο του 1955· την παράσταση την έκρινε ο φιλόλογος καθηγητής Φριξός Π. Βράχας (1919-), στην εφ. Έθνος της Κυρήνειας, 31.3.1955· από τη Βιβλιογραφία Θεοτοκά (ό.π., τ. Α', λήμματα 1552-1555) φαίνεται ότι η παράσταση προκάλεσε έναν διάλογο μεταξύ του Φρ. Βράχα και του Β. Μαρκίδη.

— 12 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

2 Ιουνίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ για τα σχετικά με την παράσταση του *Κατσαντώνη* στην Κύπρο. Είχα ξεχάσει αυτό το ζήτημα για το οποίο μου είχε μιλήσει ο κ. Μυράτ πριν από δύο χρόνια περίπου. Πείτε, σας παρακαλώ, στον κ. Βράχα ότι πολύ τον ευχαριστώ για τα καλά του λόγια, την κατανόηση και την υπεράσπισή του.

Η περιπέτειά μου με το κυπριακό ζήτημα με αποκαρδίωσε αρκετά όχι για άλλο τίποτα, αλλά γιατί είδα πόσο λείπει από τους Έλληνες ο σεβασμός της ελευθερίας της γνώμης. Το κάτω-κάτω της γραφής, η διαφωνία μου αφορούσε ένα ζήτημα τακτικής. Το να | καταδικάζεται η παραμικρή

πολιτική παρέκκλιση από την επίσημη γραμμή ως προδοσία είναι καθαρός ολοκληρωτισμός, σταλινισμός με τα όλα του.

Σας πληροφορώ ότι το μεγάλο και έγκυρο αμερικανικό περιοδικό *Atlantic Monthly* εξέδωσε ειδικό τεύχος (Ιούνιος 1955) αφιερωμένο στην πνευματική ζωή της σημερινής Ελλάδας. Δεν το είδα ακόμα, αλλά νομίζω πως βγήκε καλό. Αποδόθηκε τόση σημασία στο ζήτημα ώστε ένας από τους αρμοδίους έκαμε το ταξίδι Νέα Υόρκη-Αθήνα ειδικά για να προετοιμάσει αυτό το τεύχος.

Με πολλούς φιλικούς χαιρετισμούς
Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με την επωνυμία και τη διεύθυνση του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 1).

Atlantic Monthly εξέδωσε ειδικό τεύχος: Στο τεύχος συνεργάζεται και ο Θεοτοκάς με το άρθρο «The Modern Greeks. An Interpolation of National Characteristics»· το ελληνικό κείμενο βλ. τώρα στο *Στοχασμοί και θέσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 684-694.

— 13 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία 29.10.55

Αγαπητέ φίλε,

Σας στέλνω το δοκίμιο για το οποίο σας είχα μιλήσει. Άργησε κάπως γιατί ήμουν πολύ απασχολημένος.

Αν νομίζετε ότι αξίζει τον κόπο, δείξτε το στον κ. Χάρη. Ίσως ενδιαφέρεται για τη «Ν[έα] Εστία» – δεν ξέρω αν βρίσκεται μέσα στα όρια των ενδιαφερόντων της. Σας ευχαριστώ από τώρα.

Σκέφτομαι ένα δοκίμιο για το μηδενισμό. Έγραφα και 2-3 ποιήματα. Όλ' αυτά μέσα σ' ανήσυχες μέρες.

Ο β' τόμος του Χρονικού ελπίζω να κυκλοφορήσει πολύ σύντομα.

Φιλικότατα,
Ρ. Ρούφος

Σας στέλνω το δοκίμιο για το οποίο σας είχα μιλήσει: Ενοεί το πολιτικό δοκίμιο του «Η νεο-ελληνική συντηρητική ιδεολογία», περ. *Νέα Εστία*, 59 (Ιαν. - Ιούν. 1956) 142-146, 236-243· αναδημοσιεύτηκε στο *Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου και άλλα δοκίμια*, Ίκαρος, 1971, σ. 15-44.

Έγραφα και 2-3 ποιήματα: Ποιήματά του δημοσίευσε στα *Κυπριακά Γράμματα*· ποιητική ήταν η πρώτη εμφάνισή του, το 1953, στη *Νέα Εστία*. Ένα από τα ποιήματά του, με τίτλο «Ίωνες αιχμάλωτοι στην Κύπρο, 498 π.Χ.», περιέχεται στο βιβλίο του *Επιλογή. Λογοτεχνικά κείμενα*, Κέδρος, 1973, σ. 13-15.

— 14 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Διάβασα τη μελέτη σας με πολύ ενδιαφέρον, τόσο μάλλον που βρίσκουμαι μπλεγμένος κι εγώ στα θέματα του Νεοελληνισμού (φαντάζομαι ότι, τελικά, θα καταπιαστώ ένα βιβλίο με πιθανό τίτλο *Οι Νεοέλληνες*). Η εργασία σας είναι πολύ καλή, αλλά, βέβαια, έχει ανάγκη από ανάπτυξη σε διάφορα σημεία. Την έδωσα του Χάρη που μου υποσχέθηκε να τη δημοσιεύσει. Υποθέτω ότι θα σας στείλουν το τεύχος οι φίλοι σας, αν όμως δεν υπάρχει τέτοια ευκαιρία γράψτε μου να σας το στείλω εγώ. Στο μεταξύ θα λάβετε ένα δικό μου κείμενο στη *Νέα Εστία* που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί: ένας κυριακάτικος περίπατος στα προάστια της Κοινωνιολογίας... |

Θα προφτάσει να βγει το βιβλίο σας πριν από το τέλος του έτους; Αν ναι, φροντίσετε να γίνει εμπροθέσμως η κατάθεση στην Εθνική Βιβλιοθήκη για να το λάβουμε υπ' όψη για το βραβείο.

Δικός σας
Γιώργος Θεοτοκάς

Την έδωσα του Χάρη που μου υποσχέθηκε να τη δημοσιεύσει: Του Πέτρου Χάρη, διευθυντή της *Νέας Εστίας*. Βλ. το προηγούμενο γράμμα.

θα λάβετε ένα δικό μου κείμενο: Ενοεί το άρθρο του «Ο Έλληνας συγγραφέας», που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία* στις 15 Νοεμβρίου (βλ. τώρα *Στοχασμοί και θέσεις*, τ. Β', σ. 703-713).

Θα προφτάσει να βγει το βιβλίο σας [...] για να το λάβουμε υπ' όψη για το βραβείο: Το δεύτερο μέρος της τριλογίας, με τίτλο *Πορεία στο σκοτάδι*, τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 1955 και το 1956 βραβεύτηκε με το έπαθλο Ουράνη της Ομάδας των Δώδεκα. Εκτός από το βιβλίο του Ρούφου, υποψήφια ήταν τα έργα: *Διψασμένοι* του Κώστα Ασημακόπουλου, *Το χαμένο αύριο* του Γιώργου Θράβαλου, *Τρία πρόσωπα* της Ιουλίας Ιατρίδη, *Τα δόντια της μολόπετρας* του Νίκου Κάσδαγλη, *Κλειστός ουρανός* του Νέστορα Μάτσα, *Ξεκίνημα* της Καίτης Πικούλη, *Η θύελλα και το φανάρι* του Σπύρου Πλασκοβίτη, *Άνθρωποι και σπίτια* του Αντρέα Φραγκιά και *Τειχομαχία* του Θ. Δ. Φραγκόπουλου. Το έπαθλο δόθηκε στον Ρόδη Ρούφου με έξι ψήφους (η Ομάδα, τότε, είχε δέκα μέλη). Βλ. και το γράμμα 18.

— 15 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία 24.11.55

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ πολύ για το τεύχος της «*Ν[έας] Εστίας*» με την ενδιαφέρουσα, λεπτή και διασκεδαστική συνάμα μελέτη σας για τον Έλληνα συγγραφέα.

Ευχαριστώ ακόμα θερμά για τις κρίσεις για το δοκίμιό μου όσο και για την «τοποθέτησή» του στο περιοδικό. Έγραψα ήδη στη μητέρα μου να μου στείλει το σχετικό τεύχος όταν βγει. Μήπως έχετε ιδέα περίπου πότε θα είναι αυτό; |

Ακόμα κάτι σχετικά με τη μελέτη σας: πολύ μου άρεσε ο όρος «συμμορφισμός» σαν απόδοση του «conformisme». Πρώτη φορά τον συναντάω. Έχει καθιερωθεί –που θα ήταν ευχταίο– ή σεις τον πρωτοδημιουργείτε;

Κι' άλλη μια λέξη για το δικό μου γραφτό: Πολύ σωστά παρατηρείτε ότι «θέλει συμπλήρωση». Θελημένα άλλωστε και φανερά το παρουσιάζω σαν εισαγωγή, σαν πρόγραμμα για μια ευρύτερη μελέτη του θέματος. Νομίζετε ότι ήταν επιτρεπτό να φορτώσω περισσότερο ένα δοκίμιο προορισμένο για περιοδικό;

Με πολύ ενδιαφέρον περιμένω το βιβλίο σας για τον | Νεοέλληνα.

Όπως σας έγραψα κιόλας, νομίζω, ελπίζω να βγει και να λάβετε πολύ σύντομα το β' τόμο του «Χρονικού» μου. Θα σας είμαι ευγνώμων για την κρίση σας.

Δικός σας,
Ρ. Ρούφος

στη μητέρα μου: την Ελένη Παπαγεωργακοπούλου.
ελπίζω να βγει και να λάβετε [...] για την κρίση σας: Το *Η πορεία στο σκοτάδι* τυπώθηκε τον Νοέμβριο του 1955. Την κρίση του Θεοτοκά βλ. στο γράμμα 17.

— 16 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Αθήνα, 5 Δεκεμβρίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Έλαβα το γράμμα σας, καθώς και το βιβλίο σας και σας ευχαριστώ. Θα το διαβάσω πια τις Εορτές και θα σας γράψω. Το δοκίμιό σας θα δημοσιευτεί τον Ιανουάριο (1 ή 15). Γράφω κι εγώ, αλλά με εντελώς άλλη μέθοδο και από άλλη προοπτική, ένα μικρό κομάτι με θέμα *Η κοσμική ζωή σαν κοινωνικό φαινόμενο*. Την εργασία μου για τους καλούς μας Νεοέλληνες την αναβάλλω προς το παρόν. Έχω όρεξη να γράψω και άλλα μικρά δοκίμια «αμέσου χρησιμότητας». Με ενθάρρυνε η πλατιά απήχηση που είχε ο Έλληνας συγγραφέας. Τώρα πια πιστεύω πως ο συγγραφέας πρέπει να είναι χρήσιμος, να βοηθεί [[τους ανθρώπους]] μερικούς ανθρώπους στη μόρφωσή τους. |

Ο όρος *συμμορφισμός* για το *conformisme* χρησιμοποιήθηκε και από άλλους μερικές φορές (δε θυμούμαι ποιους).

Όταν σας έγραψα πως το δοκίμιό σας «θέλει συμπλήρωση», εννοούσα πως αυτά τα θέματα θα είταν καλό να τα ξαναπιάσετε σε άλλες εργασίες. Αυτό το κομάτι, όπως είναι, είναι καλό.

Δικός σας
Γιώργος Θεοτοκάς

Το δοκίμιό σας θα δημοσιευτεί τον Ιανουάριο (1 ή 15): Βλ. το γράμμα 13.

Γράφω κι εγώ, [...] *Η κοσμική ζωή σαν κοινωνικό φαινόμενο*: Δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, 59 (Ιαν.-Ιούν. 1956) 70-77· βλ. τώρα *Στοχασμοί και θέσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 714-725.

— 17 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου 1955

Αγαπητέ φίλε,

Σας διάβασα με το ίδιο ενδιαφέρον, όπως και την πρώτη φορά. Το βιβλίο διαβάζεται ευχάριστα, γεννά σκέψεις και ζωντανεύει, με τρόπο αποκαλυπτικό, ορισμένες πλευρές της φοβερής πραγματικότητας του 1944, που είχαν μείνει, στη συνείδησή μας, συγκεχυμένες. Ορισμένες σκηνές –όπως του Αρμένη– είναι δοσμένες με δραματική λιτότητα. Το διακριτικό χιούμορ, επίσης, μ' ευχαριστεί πολύ. Αλλά γιατί χάσατε την ευκαιρία να δώσετε ένα λαμπρό χιουμοριστικό σκίτσο του μεγάλου Ναπολέοντος Ζέρβα; Νομίζω πως θα το πετυχαίνατε. Γενικά, επαναλαμβάνω τα όσα είπα στη βιβλιοκρισία μου για τον πρώτο τόμο της τριλογίας, αλλά με μια ουσιαστική προσθήκη: ότι, στο δεύτερο τόμο, σαν ένδειξη ίσως ψυχολογικού ωριμάσματος, διαφαίνεται | μια ανθρωπιστική συνείδηση που αυξάνει την αξία του συνόλου. Ο συγγραφέας ανακαλύπτει ότι και ο εχθρός (τόσον ο εθνικός εχθρός όσο και ο ιδεολογικός) είναι κι αυτός άνθρωπος.

Πότε θα βγει ο τρίτος τόμος; Είναι πολύ σημαντικό ζήτημα το πώς θα κλείσει ο κύκλος. Πολλά πράγματα θα κερδίσουν ή θα χάσουν από τον τρόπο που θα δεθεί τελικά η σύνθεση.

Με φιλικούς χαιρετισμούς και καλή Χρονιά,
Γιώργος Θεοτοκάς

Σας διάβασα με το ίδιο ενδιαφέρον: Το Η πορεία στο σκοτάδι, δεύτερο μέρος της τριλογίας. Ορισμένες σκηνές – όπως του Αρμένη: Βλ. Πορεία στο σκοτάδι, σ. 95-97.

ένα λαμπρό χιουμοριστικό σκίτσο του μεγάλου Ναπολέοντος Ζέρβα: Ναπολέον Ζέρβας (1891-1957), ο γνωστός στρατιωτικός, ιδρυτής της αντιστασιακής οργάνωσης του ΕΔΕΣ κατά τα χρόνια της ναζιστικής κατοχής.

τον πρώτο τόμο της τριλογίας: Βλ. γράμμα 1.

Πότε θα βγει ο τρίτος τόμος: Η άλλη όχθη τυπώθηκε τον Δεκέμβριο του 1958.

— 18 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 30.12.55

Αγαπητέ φίλε,

Ευχαριστώ για τις κρίσεις για την «Πορεία στο Σκοτάδι».

Ο τρίτος τόμος, για τον οποίο ρωτάτε, μάλλον θ' αργήσει. Κι' εγώ δεν πολυξέρω πώς θα είναι.

Έχω μια χάρη να σας ζητήσω: Μπορείτε να μου γράψετε ποιοι άλλοι αποτελούν την «Ομάδα των 12» για να τους στείλω το βιβλίο; Γνωρίζω κιόλας, έξω από σας, τους Αθανασιάδη, Χουρμούζιο, Βενέζη, Θρούλο. Επίσης, αν γίνεται, τις διευθύνσεις των υπόλοιπων.

Κι' ακόμα κάτι: κάποιος συνάδελφος λογοτέχνης εδώ μούδωσε έναν κατάλογο κριτικών και πνευματικών ανθρώπων στις ελληνικές επαρχίες και στο εξωτερικό, όπου λέει ότι θάπρεπε | να στείλω τα βιβλία μου. Λ.χ. τον κ. Καραλή (Ραδιοσταθμού Πατρών), τον κ. Αναπλιώτη της «Σημιαίας Καλαμών», τον κ. Σαλαμάγκα της «Ηπειρωτικής Εστίας». Στη δεύτερη κατηγορία βρίσκονται οι καθηγητές Steinmetz (Γερμανία), Grégoire (Βέλγιο), Jenkins (Αγγλία) κλπ., ασχολούμενοι με τα νέα ελληνικά. Βρίσκετε να αξίζει τον κόπο να στείλω σ' όλους αυτούς; Εσείς τι κάνετε;

Με συγχωρείτε για το μπελά.- Ευχαριστώ από πριν.

Δικός σας,
Ρ. Ρούφος

Υ.Γ. Διαβάσατε την κατοχική «Πολιορκία» του Αλ. Κοτζιά; Ενδιαφέρον, καταθλιπτικό αλλά συχνά πολύ δυνατό.

Ομάδα των 12: Η Ομάδα των Δώδεκα ιδρύθηκε το 1951 με σκοπό τη βράβευση νέων πεζογράφων· ιδρυτικά μέλη της ήταν οι Τάσος Αθανασιάδης, Ηλίας Βενέζης, Γιώργος Θεοτοκάς, Άλκης Θρύλος, Μ. Καραγάτσης, Στέλιος Ξεφλούδας, Κώστας Ουράνης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Μιχαήλ Στασινόπουλος, Άγγελος Τερζάκης, Πέτρος Χάρης και Γιάννης Χατζίνης. Μετά τον θάνατο του Κώστα Ουράνη, το 1954, το βραβείο της Ομάδας ονομάστηκε «Επαθλο Κώστα Ουράνη». Μέχρι το 1967, οπότε διαλύθηκε, η Ομάδα, με πολλές αλλαγές στη σύνθεσή της, καθιέρωσε και άλλα βραβεία, όπως το «Επαθλο Λ. Γουλανδρή» (1957) για τη μελέτη, το δοκίμιο, την κριτική και το ταξιδιωτικό κείμενο, και το «Επαθλο Κ. Χατζηπατέρα» (1958) για ποιητικές συλλογές. Τα ονόματα των μελών της Ομάδας το 1956 αναφέρονται στο επόμενο γράμμα.

τον κ. Καραλή (Ραδιοσταθμού Πατρών): Γιάννης Καραλής (1921-), πεζογράφος και δοκιμογράφος.

τον κ. Αναπλιώτη της «Σημιαίας Καλαμών»: Ο Γιάννης Π. Αναπλιώτης (1910-1975): πολυγραφώτατος δημοσιογράφος, ιστορικός (ιδίως της Μεσσηνίας) και λογοτέχνης, κρατούσε τη στήλη του βιβλίου στη *Σημιαία Καλαμών*, τη μακρόβια πολιτική εφημερίδα της Καλαμάτας (το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε στις 18.1.1914), προσκείμενη αρχικά στο Λαϊκό Κόμμα και αργότερα στον Λαϊκό Συναγερμό και στην ΕΡΕ (βλ. το λήμμα του Νίκου Ι. Ζερβού στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΚΝΕ, 2008).

τον κ. Σαλαμάγκα της «Ηπειρωτικής Εστίας»: Ο Δημήτριος Στ. Σαλαμάγκα (1894-1965), λογοτέχνης, ιστοριοδίφης και λαογράφος της Ηπείρου. Για το αξιολογικό περιοδικό των Ιωαννίνων *Ηπειρωτική Εστία* (1952-1994) βλ. σχετική μελέτη της Γεωργίας Λαδογιάννη στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων Δωδώνη*, 22 (1993) 163-183.

Steinmetz (Γερμανία): Ο Alexander Steinmetz (1879-1973) ασχολήθηκε με θέματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και το δημοτικό τραγούδι, και μετέφρασε στα γερμανικά πολλούς Έλληνες συγγραφείς· για τη ζωή και το έργο του βλ. Εμμανουήλ Κραράς, «Αλέξανδρος Στάνιμετς (1879-1973). Ένας ξεχασμένος νεοελληνιστής», περ. *Νέα Εστία*, 150 (2001) 647-651 = *Ανιχνεύσεις*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2004, σ. 133-139.

Grégoire (Βέλγιο): Ο Henri Grégoire (1881-1964), καθηγητής του Πανεπιστημίου των Βρυξελλών, κλασικός φιλόλογος και βυζαντινολόγος, ασχολήθηκε και με θέματα της νεοελληνικής φιλολογίας (ιδίως με το ακριτικό έπος).

Jenkins (Αγγλία): Με τον διακεκριμένο βυζαντινολόγο και νεοελληνιστή Romilly J. H. Jenkins (1907-1969), καθηγητή στην έδρα Κοραή του Λονδίνου, ο Θεοτοκάς διατηρεί τακτική αλληλογραφία (στο Αρχείο απόκεινται 36 γράμματα του από 1.8.1936 έως 29.4.1964). Διαβάσατε την κατοχική «Πολιορκία» του Αλ. Κοτζιά: Η Πολιορκία (Αθήνα, «Ο Κόσμος», 1953) είναι το πρώτο έργο του μυθιστοριογράφου, κριτικού και μεταφραστή Αλέξανδρου Κοτζιά (1926-1992), με θέμα τις συγκρούσεις μεταξύ των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

— 19 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Αθήνα, 12 Ιανουαρίου 1956

Αγαπητέ φίλε,

Τη λεγόμενη ομάδα των Δώδεκα αποτελούν οι ακόλουθοι έντεκα: Άλκης Θρούλος, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Η. Βενέζης, Σ. Ξεφλούδας, Γιάννης Χατζίνης, Μ. Στασινόπουλος, Κλ. Παράσχος, Οδυσσέας Ελύτης, Τ. Αθανασιάδης, Π. Χάρης και ο υποφαινόμενος. Παραιτήθηκε ο Τεργιάκης (στον οποίο μπορείτε επίσης να στείλετε βιβλίο) και ίσως τον αντικαταστήσει ο Α. Καραντώνης. Για τα μέλη της ομάδας μπορείτε να στείλετε τα βιβλία στον Τ. Αθανασιάδη, στο Εθνικό Θέατρο. Όσο για τους λογίους των επαρχιών που μου αναφέρετε, δεν τους ξέρω. Από τους νεοελληνιστές του εξωτερικού, στέλνω βιβλία μου στον Romilly Jenkins (King's College, Strand, London W. C. 2) και στον Bötje Knös (δεν έχω πρόχειρη τη διεύθυνση, αλλά θα τη βρω).

Η κατάσταση στην Ελλάδα με ανησυχεί. Δυστυχώς είχα δίκιο όταν προέβλεπα, | στα τέλη του 1954, ότι η άκαιρη και επιπολαιότατη διαχείριση του κυπριακού ζητήματος θα προκαλούσε έναν καινούριο διχασμό ως προς τους εξωτερικούς μας προσανατολισμούς, σαν εκείνον του 1916. Ίδού τώρα το χάος μπροστά στα πόδια μας. Αυτά συμβαίνουν όταν ένας λαός δήθεν έξυπνος παραδίδει τις τύχες του σε κουτούς ματαιόδοξους στρατάρχες και σε ψυχοπαθείς τύπου αδελφών Κύρου. Ελπίζω να μη σας στενοχωρήσω. Ξέρω ότι εσείς, επί τόπου, τα βλέπετε διαφορετικά. Αλλά εδώ δεν πρόκειται πια για μια επαρχία. Πρόκειται για την Ελλάδα ολόκληρη και να δούμε πού θα καταλήξουμε μ' αυτές τις εκλογές.

Δικός σας

Γιώργος Θεοτοκάς

Bötje Knös: Με τον επιφανή Σουηδό νεοελληνιστή Β. Knös (1883-1970) ο Θεοτοκάς έχει μακρόχρονη φιλική σχέση: η αλληλογραφία τους, που αρχίζει το 1938 και, με μικρές διακοπές, συνεχίζεται έως το 1965, αριθμεί 75 γράμματα (απόκεινται στο Αρχείο Θεοτοκά), ορισμένα από τα οποία δημοσίευσε η Λιλή Κ. Αλιβιζάτου· βλ. «Ο Άγγελος Σικελιανός και βραβείο Nobel», περ. Διαβάζω, τχ. 46 (Σεπτ.-Οκτ. 1981) 64-71.

αδελφών Κύρου: Ο Κύρος Α. Κύρου (1899-1974) και ο Αχιλλέας Α. Κύρου (1898-1950), εκδότες της εφημερίδας *Εστίας*, η οποία, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, πρόσκειται στην πολιτική του Σπύρου Μαρκεζίνη και του Αλ. Παπάγου.

— 20 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λευκωσία, 13.2.56

Αγαπητέ φίλε,

Μαθαίνω πως βάλατε υποψηφιότητα για τις εκλογές. Με όλη μου την καρδιά σας εύχομαι προσωπικά καλή επιτυχία – χρειάζομαστε τίμιους πνευματικούς ανθρώπους στην πολιτική ηγεσία.

Η μελέτη σας για την «κοσμική ζωή κλπ.» πολύ καλή κι' ενδιαφέρουσα. Θα μπορούσαν να γραφτούν ακόμα [[παραπλήσια]] κάμποσα για το παραπλήσιο θέμα του «σνομπισμού» σαν κοινωνικού φαινομένου με σημαντικές επιπτώσεις | στο δημόσιο και πνευματικό βίο. Ένα παράδειγμα έζησα εδώ στην Κύπρο, όπου η (παλιότερη) προσκόλληση των περισσότερων μεγαλοαστών στο αγγλικό καθεστώς ωφειλόταν λιγότερο σε οικονομικά συμφέροντα (αν κι' υπήρχαν κι' αυτά), και περισσότερο στη γνωστή μας κι' ως την Αθήνα μορφή ξενομανούς σνομπισμού που θεωρεί chic ό,τι σχετίζεται με τους Άγγλους (τα πάρτυ τους, τις συνήθειές τους, τη γλώσσα τους) και «basse classe» ό,τι είναι ρωμέϊκο. Η ιδανική κοινωνική σταδιοδρομία του μέσου αγγλόδουλου Κυπρίου ήταν:

1) Πρώτη βαθμίδα, να τον καλέσουν στην ετήσια μεγάλη δεξίωση του Κυβερνείου για να πει το H. M.'s health.

2) Δεύτερο, να τον καλέσουν σε μικρότερο και διαλεχτότερο κύκλο στο Κυβερνείο και ν' αναφέρει με [[οικειότητα]] αγγλοπρεπή οικειότητα στους άλλους τον Κυβερνήτη ως «H. E. (His | Excellency)».

3) Τρίτο, να πάρει κανένα παράσημο (MBE ή, αργότερα, OBE).

4) Το αποκορύφωμα, ύστερα από μια ζωή υποκλίσεων και υπηρεσιών στην Αυτοκρατορική υπόθεση, να γίνει ιππότης: λ.χ. Sir Panayotakis Voukorfotis.

Τώρα, βέβαια, άλλαξαν οι καιροί. Η Κυπριακή νεολαία μεγαλώνει με αγνότερα κι' ηρωϊκότερα ιδανικά, πολεμάει και σκοτώνεται όπως η δικιά μας στην Κατοχή...

Με θερμή φιλία κι' ευχές,
P. Ρούφος

υποψηφιότητα για τις εκλογές: Ο Θεοτοκάς ήταν υποψήφιος βουλευτής της Χίου στις εκλογές της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1956, με το κόμμα της Δημοκρατικής Ενώσεως, αλλά απέτυχε να εξασφαλίσει την εκλογή του. Τη σχετική αρθρογραφία του Θεοτοκά βλ. στο *Στοχασμοί και θέσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 726-734.

μελέτη σας για την «κοσμική ζωή: Εννοεί το άρθρο «Η κοσμική ζωή σαν κοινωνικό φαινόμενο», που δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1956 στη *Νέα Εστία*, 59 (1 Ιαν.-Ιούν. 1956) 70-77 = *Στοχασμοί και θέσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 714-725.

to H. M.'s health: εις υγείαν της Αυτού Μεγαλειότητος.

«H. E. (His Excellency)»: η Αυτού Εξοχότης.

MBE και OBE: Βρετανικοί τίτλοι κατά αύξουσα σειρά ανωτερότητας· Members of the Order of the British Empire (μέλος του τάγματος της βρετανικής αυτοκρατορίας) και Officer of

the Order of the British Empire (αξιωματούχος του τάγματος της βρετανικής αυτοκρατορίας).
 να γίνει ιππότης: η ανώτατη τιμή εκ μέρους της βρετανικής αυτοκρατορίας, η απονομή σε μη υπηκόους του Ηνωμένου Βασιλείου του τίτλου του επίτιμου ιππότη.

— 21 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

Αθήνα, 3 Απριλίου 1956

Αγαπητέ φίλε,

Έμαθα ότι με ζητήσατε στο τηλέφωνο, αλλά δε με βρήκατε, γιατί είμαι κάτοικος της Αθήνας τώρα πια, χωρίς τηλέφωνο όμως. Στο γραφείο μου βρίσκομαι το πρωί, [[Χάρηκα πολύ]] με τηλέφωνο εκεί. Χάρηκα πολύ για την απονομή του βραβείου και εύχομαι να συμπληρώσετε γρήγορα το έργο. Μην αφήσετε και την κοινωνιολογική εργασία που αρχίσατε με το μελέτημά σας στη *Νέα Εστία* και που μπορεί να γίνεται παράλληλα προς τη λογοτεχνία. Καλώς ή κακώς, ο κόσμος πήρε τέτοιο δρόμο ώστε ο λογοτέχνης δεν μπορεί πια να μην είναι και σκεπτόμενος άνθρωπος. Όσο για την πολιτική μου περιπέτεια, θα τα πούμε από κοντά, γιατί είναι μεγάλη ιστορία.

Με φιλικούς χαιρετισμούς
 Γιώργος Θεοτοκάς

απονομή του βραβείου: Βλ. γράμμα 14.
 το μελέτημά σας στη *Νέα Εστία*: Βλ. γράμμα 13.

— 22 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Αθήνα 10.7.57

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Άργησα να σου γράψω γιατί τριγύριζα πολύ σε υπηρεσιακά ταξίδια. Βρέθηκα σε τόσο διαφορετικούς τόπους όσο την Καβάλα και το Λονδίνο, την Κομοτηνή και το Παρίσι. Με το τελευταίο ήρθα σ' επαφή για πρώτη φορά και πολύ μ' άρεσε. Θα προσπαθήσω να τοποθετηθώ καμμιά φορά εκεί. Κι' αυτό το λέω χωρίς να μου διαφεύγει το «εφιαλτικό» σότ της πόλης αυτής, τόσο μεγάλης, | τόσο σκληρής, όπου καταλαβαίνω ότι μπορεί κανένας να νοιώσει τρομαχτική μοναξιά και να συντριβεί.

Όταν ήμουν εκεί έκανε πολλή ζέστη (37°) και υπέφερα όσο ποτέ στην Αθήνα μας με τ' αεράκι, τη θάλασσα κοντά και τα υπαίθρια θεάματα. Πήγα μόνο δυο φορές σε θέατρα, τη μια σε δυο μονόπρακτα ενός τρελλού ή farceur ονόματι Ionesco (δεν ξέρω αν τον έχεις υπόψη σου) και την άλλη, από αντίδραση, στην Comédie Française (Marivaux και Musset).

Από τους Παρισινούς Ρωμούς είδα τον Καστοριάδη, για πρώτη φορά σε 12 χρόνια. Ζει με τη | Μάτση Ανδρέου (νυν Μάτση Χατζηλαζάρου) κι' είναι πάντα brilliant όπως και πριν. Ο Αξελός έλειπε στη Γερμανία. Ενδιαφέρω επίσης ο κ. Παπαϊωάννου (δεν ξέρω αν τον γνωρίζεις) ο οποίος εξελίσσεται σε ειδικό «σοβιετολόγο».

Στο Λονδίνο είδα μπαλέττο Sadler's Wells και την Tate Gallery, όπου ενθουσιάστηκα με τον Turner τελευταίας περιόδου και απογοητεύτηκα με τη «μεταφυσική» ζωγραφική του W. Blake που είχα πάει κυρίως να δω.

Πώς τα πάτε σεις με τους Υπερβορείους; Πότε θα μας έρθετε; Σας επιθυμήσαμε όλοι μας.

Φιλούμε κι' οι δυο τη Ναυσικά – η Αριέττα για καιρό γιατί πάει 2-3 μήνες στην Αφρική.

Με πολλή αγάπη,
Ρόδης

côté: μέρος, πλευρά

δυο μονόπρακτα ενός τρελλού ή farceur ονόματι Ionesco: Ο Γαλλορουμάνος Ευγένιος Ιονέσκο (1909-1994), εκ των «εισηγητών» του Θεάτρου του Παραλόγου. Ο Ρούφος θα παρακολούθησε την παράσταση του «αντι-έργου» *Η φαλακρή τραγουδίστρια (Cantatrice Chauve)*, 1949) και του «κωμικού δράματος» *Το μάθημα (La Leçon)*, 1950), που ανεβάζστηκαν το 1957 στο Théâtre de la Huchette.

Marivaux: Ο Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux (1688-1763), ένας από τους πιο σημαντικούς Γάλλους μυθιστοριογράφους και θεατρικούς συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα.

Musset: Ο Alfred de Musset (1810-1857), ποιητής, μυθιστοριογράφος και θεατρικός συγγραφέας. Από τους Παρισινούς Ρωμούς [...] σε ειδικό «σοβιετολόγο»: Πρόκειται για τους Έλληνες που, χάρη στις ενέργειες του Οκτάβιου Μερλιέ, είχαν φύγει στις 27 Δεκεμβρίου 1945 για το Παρίσι, με το πλοίο «Ματαρόα», ως υπότροφοι της γαλλικής κυβέρνησης. Η ποιήτρια Μάτση Χατζηλαζάρου (1914-1987) επέστρεψε στην Ελλάδα το 1958· κατά τη διάρκεια της παραχώδους ζωής της και μετά τον χωρισμό της, το 1956, από τον Ισπανό ζωγράφο Javier Vilató, συνήψε δίχρονη σχέση με τον φιλόσοφο Κορνήλιο Καστοριάδη (1922-1997), ιδρυτή της ομάδας *Socialisme ou Barbarie* («Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα») που εξέδιδε το ομώνυμο περιοδικό (1949-1965). ~ Ο στοχαστής και φιλόσοφος Κώστας Αξελός (1924-2010), επίτιμος διδάκτορας του Παντείου Πανεπιστημίου (1992), του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (2000) και του ΑΠΘ (2009), είχε πάρει ενεργό μέρος στην Αντίσταση ως μέλος του ΚΚΕ· διαγράφηκε από το Κόμμα το 1945 και είχε καταδικαστεί ερήμην σε θάνατο· από το 1950 ως το 1957 εργαζόταν στο Εθνικό Κέντρο Έρευνας του Παρισιού και αργότερα διδάξε στη Σορβόνη (1962-1973). ~ Ο φιλόσοφος Κώστας Παπαϊωάννου (1925-1981) είχε συμμετάσχει στο ΕΑΜ και είχε συλληφθεί το 1944 για τη δράση του. Για το «Ματαρόα» βλ. κυρίως Νέλλη Ανδρικοπούλου, *Το ταξίδι του «Ματαρόα», 1945*, επίμετρο Γιώργος Καλπαδάκης, Αθήνα, «Εστία», 2007, αλλά και Μιμίκια Κρανάκη, «Ματαρόα» σε δύο φωνές. *Σελίδες ξενιτιάς*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2007.

Sadler's Wells: Ιδρύθηκε το 1683 και, σήμερα, περιλαμβάνει έξι σκηνές χορού στη Rosebery Avenue, στο Islington του Λονδίνου. Το 1957, ο Ρούφος θα παρακολούθησε παράσταση μπαλέτου του Sadler's Wells Theatre Ballet (τη χρονιά αυτή μετονομάστηκε σε Royal Ballet Touring Company), του οποίου καλλιτεχνικός διευθυντής ήταν ο Άγγλος χορευτής και χορογράφος John Field (1921-1991), με τη Doreen Wells (1937) ως πρώτη μπαλαρίνα.

Tate Gallery: Το National Gallery of British Art, που στεγάζει την εθνική συλλογή τέχνης του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και τη διεθνή μοντέρνα και σύγχρονη τέχνη. Ιδρύθηκε το 1897

από τη δωρεά της πλούσιας συλλογής (65 έργων) μοντέρνας τέχνης και 80.000 λιρών του εμπόρου ζάχαρης Sir Henry Tate (1818-1899), από τον οποίο πήρε και την ονομασία Tate Gallery. Στεγαζόταν στο κτίριο εκεί όπου βρίσκεται το Μουσείο Tate Britain στο Millbank του Λονδίνου. Σήμερα περιλαμβάνει τέσσερα μουσεία τέχνης: το Tate Britain (ίδρυση 2000), το Tate Liverpool (ίδρυση 1988), το Tate St Ives (ίδρυση 1993) και το Tate Modern (ίδρυση 2000).
Turner: Ο Άγγλος ρομαντικός ζωγράφος (ιδίως τοπιογράφος) J. M. W. Turner (1775-1851).
W. Blake: Ο Άγγλος ρομαντικός μυστικιστής ποιητής και ζωγράφος William Blake (1757-1827), που θεωρείται πρόδρομος του υπερρεαλισμού.

Πώς τα πάτε σεις με τους Υπερβορείους;: Ο Θεοτοκάς και η σύζυγός του Ναυσικά βρίσκονται στη Στοκχόλμη από τις 26 Απριλίου, προκειμένου η Ναυσικά να υποβληθεί σε ακτινοθεραπεία στο ονομαστό νοσοκομείο Karolinska.

η Αριέττα για καιρό γιατί πάει 2-3 μήνες στην Αφρική: Η Αριέττα Σκαναβή, σύζυγος από το 1948 του Ρόδη Ρούφου· στο Γιοχάνεσμπουργκ ζούσαν οι γονείς της και η αδελφή της.

— 23 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Λονδίνο, 7.10.59

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Πολύ χαίρομαι μαθαίνοντας ότι θα παιχτεί το Δεκέμβρη ο «Αλκιβιάδης». Σου εύχομαι τη μεγάλη επιτυχία που του αξίζει, και λυπάμαι μόνο που δεν θα είμαι κι' εγώ εκεί.

Χάρηκα ακόμα που γνωριστήκατε με τον Φραγκόπουλο, που τόσο σ' εκτιμάει. Ελπίζω να βλέπεστε συχνά με την Αριέττα, που είναι αρκετά μόνη της. Θα της κάνεις καλό αν την πήγαινες πότε-πότε έναν περίπατο. |

Γνώρισα με τον Jenkins, που μου φάνηκε πολύ συμπαθητικός. Την άλλη βδομάδα θα φάμε μαζί, και θα μιλήσουμε σίγουρα και για σένα, γιατί σε σκέφτεται πολύ.

Με όλη μου τη φιλία,
 Ρόδης

θα παιχτεί το Δεκέμβρη ο «Αλκιβιάδης»: Το έργο ανεβάστηκε από το Εθνικό Θέατρο στα τέλη Νοεμβρίου 1959, σε σκηνοθεσία Κωστή Μιχαηλίδη.

— 24 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

8 Ιουνίου 1961

Κύριον Ρ. Ρούφον
 Ελληνική Πρεσβεία
 Παρίσι

Αγαπητέ Ρούφο,
 Σου συστήνω θερμότεα τον παλαιό μου φίλο κ. Γιάννη Σιδέρη που εί-

ναι, καθώς γνωρίζεις, ο σοφός και μοναδικός ιστορικός του νεοελληνικού θεάτρου. Είναι άνθρωπος με πολύ κύρος στο θεατρικό μας κόσμο, που όλοι τον αγαπούμε και τον τιμούμε. Πηγαίνει στο Παρίσι, καθώς θα σου εξηγήσει, προσκαλεσμένος να λάβει μέρος σε δύο διεθνή συνέδρια σχετικά με την ειδικότητά του. Σε παρακαλώ να έχεις την καλοσύνη να μεσολαβήσεις ώστε να του δοθεί από την Πρεσβεία μας κάθε ηθική ενίσχυση.

Με πολλούς χαιρετισμούς,

τον παλαιό μου φίλο κ. Γιάννη Σιδέρη: Η φιλία του Θεοτοκά με τον ιστορικό του νεοελληνικού θεάτρου Γιάννη Σιδέρη (1898-1975) χρονολογείται από τα προπολεμικά χρόνια· στο Αρχείο Θεοτοκά απόκρινται 25 γράμματά του από 5.1.1943 έως 16.1.1963.

— 25 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι 8.8.61

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Μόλις τώρα τέλειωσα –με μεγάλη αργοπορία– το «Ταξίδι» σου και σου γράφω για να σου πω πόσο πολύ το ευχαριστήθηκα – ιδιαίτερα το κομμάτι για το Άγιον Όρος, που μιλάει για γνωστά μου πράγματα. Λυπάμαι μόνο εγωιστικά –και αντίστοιχα σε ζηλεύω– που δεν γνώρισα ανάλογες πνευματικές εμπειρίες όταν πήγα ο ίδιος εκεί, το 1951. Έξω από το Ναό του Πρωτάτου (που μου είχε κάνει βαθύτατη εντύπωση), μερικές φυσικές καλλονές και τη βιβλιοθήκη του Βατοπεδίου με τα έξοχα χειρόγραφα, δεν είχα απαντήσει τίποτα ξεχωριστό – πάντως όχι σε έμφυχο υλικό. Δικό μου το φταίξιμο, δεν | κατόρθωσα φαίνεται να ψάξω, να επικοινωνήσω σωστά, ν' ανακαλύψω μορφές «ησυχαστών» ή τύπους σαν τον καταπληκτικό σου Ρώσσο με το «nous vivons la fin des temps». Πάντως μου γέννησες την επιθυμία να ξανακάνω το ταξίδι κάποτε...

Η Αριέττα θα σου εξήγησε τί έγινε με τον κ. Σιδέρη. Πολύ λυπάμαι, πραγματικά, που δεν επικοινωνήσα μαζί του, κι ελπίζω να δοθεί άλλοτε αφορμή γνωριμίας.

Με πολλή αγάπη,
Ρόδης

το «Ταξίδι» σου: Εννοεί το βιβλίο του Θεοτοκά *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Αθήνα, Γ. Φέξης, 1961 (²1971).

τον καταπληκτικό σου Ρώσσο: Στο *Ταξίδι* (σ. 146), ο Ρώσος μοναχός χαρακτηρίζεται ως «ένας πρίγκιπας της παλαιάς Ρωσίας. Μεγάλος θεολόγος, ονομαστός»· κατά τη συζήτηση με τον Θεοτοκά, ο μοναχός «άφησε να διαφανεί η απογοήτευσή του για την εξέλιξη του πολιτισμού μας»: «– Ζούμε το τέλος των καιρών, είπε. Nous vivons la fin des temps» (ό.π., σ. 147-148).

— 26 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι 4.12.63

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Πήρα το «Στην Άκρη του Δρόμου» και σ' ευχαριστώ. Το διάβασα με πολύ ενδιαφέρον, και τώρα –μετά την Αριέττα– θα το δώσω και στα παιδιά, γιατί μ' αρέσει να κρατάνε την επαφή με την παράδοση της φυλής, ιδίως όταν είναι τόσο πρόσφατη και ζωντανή όσο στην υπόθεση του έργου σου.

Καλά έκανες και έθεσες το πρόβλημα της σύγκρουσης εθνικισμού και χριστιανισμού, πρόβλημα που | τόσο πρόχειρα σκεπάζεται από τους συντηρητικούς μ' ένα «Θρησκεία-Πατρίς-Οικογένεια». Καλά έκανες, ακόμα, που παρουσίασες τόσο αντικειμενικά τον Τούρκο αντίπαλο. Τέλος η γλώσσα σου, όπως πάντα, κυλάει μ' ευχέρεια και δεν αμφιβάλω ότι το έργο θα έχει «θεατρικότητα» (δίχως να ξέρω να διακρίνω αυτό το στοιχείο, ποτέ, από ένα κείμενο).

Το καλοκαίρι, όταν βρέθηκα στην Αθήνα για μιαν εγχείρηση, σου τηλεφώνησα 2-3 φορές μα δε σε βρήκα.

Περιμένω τη συνέχεια της «Ιεράς Οδού», μετά το ορεχτικό που μπήκε στις «Εποχές»!

Με αγάπη,
Ρόδης

«Στην Άκρη του Δρόμου»: Το θεατρικό έργο του Θεοτοκά *Η άκρη του δρόμου*. Δράμα σε τρεις πράξεις και έξι εικόνες τυπώθηκε τον Οκτώβριο του 1963 από τον Γ. Φέξη, αλλά ως τις αρχές Δεκεμβρίου δεν είχε ακόμη κυκλοφορήσει· συνεπώς, ο Ρούφος θα έλαβε δακτυλόγραφο του έργου. Βλ. και το επόμενο γράμμα.

θα το δώσω και στα παιδιά: στον Λουκά και τον Αθανάσιο, 14 και 11 ετών αντίστοιχα.

Περιμένω τη συνέχεια της «Ιεράς Οδού» [...] «Εποχές»: Η *Ιερά Οδός* είχε εκδοθεί το 1950· τον Οκτώβριο του 1963, στο περ. *Εποχές*, προδημοσιεύτηκε ένα απόσπασμα από τη συνέχεια της, από το *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, που εκδόθηκε το 1964.

— 27 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

9 Δεκεμβρίου 1963

Αγαπητέ μου Ρόδη,

Ευχαριστώ για το γράμμα σου. Λυπούμαι που δεν ιδωθήκαμε το καλοκαίρι, αλλά θα βρέθηκες εδώ τον καιρό που τριγυρούσα στην Ελλάδα. Για το έργο μου «Η άκρη του δρόμου» είχα μερικούς δισταγμούς, γι' αυτό το κρατάτησα ανέκδοτο απάνω από τρία χρόνια. Δεν κάνω καμιά προσπάθεια για να παιχτεί. Δεν ξέρω γιατί αυτό το έργο μού δίνει περισσότερο τρακ από τ' άλλα μου. Ίσως ξεχώρισες κι ένα συμβολισμό στις σελίδες του: το δράμα

του στρατευμένου πνευματικού ανθρώπου όταν καλείται να διαλέξει ανάμεσα στις ανάγκες της δράσης και στις πνευματικές του αξίες. Το μυθιστόρημα είναι υπό εκτύπωση κι ελπίζω να βγει το Μάρτιο. Αν δεν γελιούμαι, είναι η καλύτερη δουλειά μου ως σήμερα. |

Είταν εδώ τελευταία ένας Πολωνός νεοελληνιστής, αρκετά νέος, φιλελεύθερος και με όρεξη για δουλειά. Ετοιμάζει ένα βιβλίο για την ελληνική πεζογραφία του καιρού μας. Του είπα ότι πρέπει απαραίτητως να σε έχει υπ' όψη του. Δεν είχε όμως χρήματα περισσευόμενα για ν' αγοράζει βιβλία και πήρε μαζί του ό,τι του χαρίσαμε. Σου συστήνω να φροντίσεις να του στείλεις τα βιβλία σου. Όνομα και διεύθυνση:

J. Strasburger
rue Długa 8/14. M.38
Varsovie 40.

Καιρός είναι ν' αρχίσεις να σκέπτεσαι την επιστροφή σου.
Με τους φιλικούς μου χαιρετισμούς και στους δυο σας,

Δικός σου
Γιώργος Θεοτοκάς

Υ.Γ. Καλό το διήγημά σου στις «Εποχές».

Επιστολόχαρτο με τη διεύθυνση και τον αριθμό τηλεφώνου του δικηγορικού γραφείου:
Τηλέφωνον 613.077 / Βαλαωρίτου 12 – Αθήνα.

Δεν κάνω καμιά προσπάθεια για να παιχτεί: Το έργο παίχθηκε μία μόνο φορά μετά τον θάνατο του Θεοτοκά, κατά το λογοτεχνικό πρωινό που του αφιέρωσε το ΚΘΒΕ, στις 3.1.1965. ένας Πολωνός νεοελληνιστής [...] J. Strasburger: Ο Janusz Strasburger (1925-2000) δημοσίευσε άρθρα του στο περ. *Εποχές* και μετέφρασε ελληνική λογοτεχνία στα πολωνικά· εξέδωσε την ποιητική ανθολογία *Poeci nowej Grecji* (1972, ²1980), μια ανθολογία του Κ. Παλαμά (Kostis Palámas, *Poezje*, 1987), τον *Ήλιο του θανάτου* (*Slonge smierci*, 1967) και το *Χρονικό μιας πολιτείας* (*Kronica pewnego miasta*, 1975) του Παντελή Πρεβελάκη. το διήγημά σου στις «Εποχές»: «Το τυχαίο γεγονός», περ. *Εποχές*, τχ. 7 (Νοέμ. 1963) 35-39.

— 28 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

20 Ιανουαρίου 1964

Αγαπητέ μου Ρόδη,

Σ' ευχαριστώ που έχεις την καλοσύνη να ασχοληθείς με το απομνημόνευμά μου για το Σεφέρη. Μη διστάσεις να κόψεις ό,τι μπορεί να φανεί ξένο προς το θέμα (λ.χ. μερικές σελίδες σχετικές μ' εμένα και τα βιβλία μου). Έχω πολλή εμπιστοσύνη στην κρίση σου.

Επίσης παρακαλώ η Πόλη να μεταφραστεί Constantinople και όχι Istanbul.
Με τη φιλία μου στην Αριέττα και σ' εσένα.

Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με τη διεύθυνση και του τηλέφωνο του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 27).
το απομνημόνευμά μου για το Σεφέρη: Εννοεί το «Ο Γιώργος Σεφέρης όπως τον γνώρισα»,
που δημοσιεύτηκε στις *Εποχές* τον Φεβρουάριο του 1964 (βλ. τώρα Γιώργος Σεφέρης &
Γιώργος Θεοτοκάς, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 9-29): προφανώς, ο Θεοτοκάς έστειλε στον
Ρούφο χειρόγραφο (αντίγραφο) πριν από τη δημοσίευσή του.

— 29 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι, 18.2.64

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Το άρθρο σου μεταφράστηκε από την Μαριάνθη Σπυριδάκη (πολύ κα-
λά, νομίζω), κι εγώ του έκανα ορισμένες περικοπές που μου φάνηκαν αναγκ-
καίες για γαλλικό κοινό (λ.χ. τα αφορώντα άλλους Έλληνες λογοτέχνες
κλπ.). Χτες το έστειλα στον Armand Gaspard.

Σ' ευχαριστώ για την | εμπιστοσύνη σου στην κρίση μου, που ελπίζω να
μην πρόδωσα. Βρίσκομαι πάντα στη διάθεσή σου.

Στον Strasburger έστειλα βιβλία μου.

Με πολλή αγάπη,
Ρόδης

*Το άρθρο σου μεταφράστηκε από την Μαριάνθη Σπυριδάκη: Εννοεί το άρθρο «Ο Γιώργος
Σεφέρης όπως τον γνώρισα», που μεταφράστηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε τον Σε-
πτέμβριο του 1964 στο παρισινό περ. Europe Sud-Est. Η Μαριάνθη Σπυριδάκη ήταν σύ-
ζυγος του Γιώργου Σπυριδάκη, για τον οποίο βλ. γράμμα 31.*

*Armand Gaspard: Ψευδώνυμο του Αρμένιου δημοσιογράφου Armand Gasparian (1924-).
Σπούδασε νομικά στη Γενεύη· ήταν ανταποκριτής εφημερίδων στην Αθήνα για θέματα
των βαλκανικών χωρών (1948-1951) και υπεύθυνος ερευνών στο Διεθνές Ινστιτούτο της
Ζυρίχης (1951-1975). Μεταξύ των βιβλίων του περιλαμβάνονται τα εξής: *Détresse et
grandeur de la Grèce* (Αθήνα, 1950), *Nouvelles crices dans les Balkans* (Λωζάννη, 1962), *Le
Combat arménien: entre terrorisme et utopie*, Lausanne, 1923-1983 (Λωζάννη, 1984). Ο
Gaspard έγραψε αμέσως στον Θεοτοκά (24.2.1964) ότι έστειλε το άρθρο του για δημο-
σίευση σε διάφορα ξένα περιοδικά.*

— 30 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

21 Φεβρουαρίου 1964

Αγαπητέ μου Ρόδη,

Έλαβα το γράμμα σου και σ' ευχαριστώ πολύ για τη φροντίδα σου για
το απομνημόνευμά μου περί Σεφέρη. Ευχαριστώ και την κ. Σπυριδάκη που
είχε την υπομονή να ασχοληθεί μ' αυτό. Δεν είμαι βέβαιος πως το κείμενο
αυτό μπορεί να ενδιαφέρει ξένους αναγνώστες, αλλά το ήθελε ο Armand
Gaspard. Ας κάμει ό,τι νομίζει.

Εκείνο που με ενδιαφέρει είναι το νέο μυθιστόρημά μου που θα κυκλοφορήσει στην αρχή του Μάρτη. Θα ήθελα πολύ να μεταφραστεί (είναι μάλιστα το μόνο έργο μου που αληθινά θα μ' ενδιέφερε να μεταφραστεί) αλλά δεν έχω τίποτα υπ' όψη μου προς το παρόν. Διστάζω να το στείλω σε Γάλλους εκδότες γιατί φοβούμαι ότι | θα ζητήσουν γνωμάτευση από τους Mirambel-Καστανάκη, οι οποίοι θα σπεύσουν να το τορπιλλίσουν. Αν έχεις να μου δώσεις καμιά συμβουλή θα με υποχρεώσεις.

Ο J. Strasburger μου έγραψε ότι έλαβε τέσσερα βιβλία σου. Παρακαλεί να του στείλεις και τον πρώτο τόμο της τριλογίας σου. Δεν ξέρω γιατί δεν σου γράφει απ' ευθείας, αλλά φαντάζομαι πως θα έχει λόγους που δεν τους καταλαβαίνουμε εμείς.

Με τη φιλία μου στην Αριέττα,

Πάντα δικός σου,
Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με τη διεύθυνση και τον αριθμό τηλεφώνου του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 27).

το νέο μυθιστόρημά μου: Το Ασθενείς και Οδοιπόροι.

Θα ήθελα πολύ να μεταφραστεί: Μεταφράστηκε μετά τον θάνατο του Θεοτοκά στα γερμανικά (το 1970).

Mirambel-Καστανάκη, οι οποίοι θα σπεύσουν να το τορπιλλίσουν: Ο διάδοχος του Ψυχάρη στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών του Παρισιού γνωστός νεοελληνιστής André Mirambel (1900-1970)· για τις σχέσεις του Θεοτοκά με τον Θράσο Καστανάκη (1901-1967) και τους φόβους του πρώτου βλ. Χ. Λ. Καράογλου, «Από την αλληλογραφία Γιώργου Θεοτοκά-Θράσου Καστανάκη. Το χρονικό μιας φιλικής σχέσης», περ. Κονδυλοφόρος, 1 (2002) 119-173 (ιδίως σ. 126-128).

— 31 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι 2.3.64

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Θα χαρώ πολύ αν μπορέσω να κάνω τίποτα, εδώ, για το νέο σου βιβλίο.

Ρώτησα δεξιά κι αριστερά, βολιδοσκόπησα. Το συμπέρασμα (κατόπιν συμβουλίου και με τον φίλο Γιώργο Σπυριδάκη) είναι ότι τίποτα δε γίνεται πριν δημοσιευτεί το βιβλίο. Αφού κυκλοφορήσει, μπορώ να επισύρω την προσοχή των εδώ ελληνοιστών, να τους βάλω να το διαβάσουν ώστε | να το εισηγηθούν ενδεχομένως σ' εκδότες. Εκείνοι που έχω στο νου μου είναι οι Lacarrière, Mirambel, Saulnier και Φριδάς. Ξέρω και 1-2 «αναγνωστές» ελληνικών βιβλίων για λογαριασμό εκδοτικών οίκων – θα πλησιάσω κι' αυτούς.

Αν θέλεις, συνεπώς, στείλε μου εν καιρώ 3-4 αντίτυπα του βιβλίου για να τα μοιράσω σ' αυτούς τους πιθανούς συντελεστές επιτυχίας.

Με αγάπη,
Ρόδης

με τον φίλο Γιώργο Σπυριδάκη: Ο Γιώργος Σπυριδάκης (1908-1980), μορφωτικός ακόλουθος της ελληνικής Πρεσβείας στο Παρίσι.

Lacarrière: Ο Jacques Lacarrière (1925-2005), Γάλλος συγγραφέας, κριτικός, δοκιμιογράφος και δημοσιογράφος: το 1991 τιμήθηκε από τη Γαλλική Ακαδημία για το σύνολο του έργου του. Στα ελληνικά (εκδόσεις Χατζηνικολής) κυκλοφορούν, μεταξύ άλλων, η *Συγγραφική πορεία από το ημερολόγιο ενός φιλέλληνα (Chemin d'écriture)*, 1994, και *Το ελληνικό καλοκαίρι: μια καθημερινή Ελλάδα 4000 ετών (L'été grec)*, 2002.

Saulnier (sic): Πρόκειται πιθανότατα για τον Γάλλο νεοελληνιστή Guy Saunier (1934-), καθηγήτη από το 1984 της νεοελληνικής φιλολογίας και διευθυντή του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόνης (Paris IV).

Φρυδάς (sic): Ο Πέτρος Φρυδάς (1915-1988), Αλεξανδρινός λόγιος, δεύτερος lecteur στον εκδοτικό οίκο Plon, σύζυγος της Gisèle Prassinos (1920-), μεταφραστής στα γαλλικά έργων του Ν. Καζαντζάκη: εισηγήθηκε θετικά στον Plon και για τη *Λέσχη του Τσίρκα* (βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Εκδόσεις Πόλις, 2008, ιδίως σ. 132-133).

— 32 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

6 Μαρτίου 1964

Αγαπητέ μου Ρόδη,

Ευχαριστώ για το γράμμα σου. Θα σου στείλω τρία αντίτυπα του βιβλίου μόλις βγει και, αν χρειάζονται και άλλα, μου γράφεις.

Αυθόρμητα μου έγραψε και ο Πλασκοβίτης και μου πρότεινε να υποβάλω την *Αργώ* στον οίκο Plon, μέσο γνωστού του προσώπου. Του αποκρίνομαι ότι τον παρακαλώ να αφήσει, προς το παρόν, την *Αργώ* και να υποβάλει το νέο βιβλίο που φυσικά θα του στείλω.

Τώρα, άλλο ζήτημα. Προχτές –αυτά εμπιστευτικά– έγινε μια ανεπίσημη σύσκεψη, στο γραφείο του υφυπουργού της Παιδείας Ακριάτα, παρούσια και του Παπανούτσου, για τα ζητήματα γραμμάτων και τεχνών υπό το πρίσμα των νέων πολιτικών εξελίξεων. Έγινε λόγος και για το θέμα των πνευματικών σχέσεων με το εξωτερικό, θέμα νεκρό καθώς ξέρεις. Είπα τότε πως τη σχετική διεύθυνση | στο Υπουργείο Εξωτερικών θα έπρεπε να την πάρεις εσύ. Οι παριστάμενοι συμφώνησαν ομόφωνα και, αν δοθεί ευκαιρία, θα κάμουν λόγο και παραπέρα, αλλά βέβαια αρμόδιος είναι ο δικός σου υπουργός. Σου τα γράφω για να τα σκεφτείς και, αν νομίζεις ότι είναι κάτι που μπορεί να γίνει και που σ' ενδιαφέρει, να το αντιμετωπίσεις καταλλήλως.

Με αγάπη,
Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με τη διεύθυνση και τον αριθμό τηλεφώνου του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 27).

ο Πλασκοβίτης και μου πρότεινε [...] προσώπου: Ο Σπύρος Πλασκοβίτης (1917-2000), πεζογράφος, δοκιμιογράφος και πολιτικός (βουλευτής Επικρατείας 1977, ευρωβουλευτής 1981), έγραψε στον Θεοτοκά στις 2.3.1964, μεταξύ άλλων τα εξής:

Ο σκοπός τούτης της επιστολής μου ωστόσο δεν είναι μόνο για να επικοινωνήσω μαζί σας. Είναι κάπως πιο συγκεκριμένος: Μια βραδιά, σ' ένα ελληνογαλλικό μικρό κύκλο κουβεντιάσαμε για τους διάφορους σταθμούς της ελληνικής πεζογραφίας, γύρω από την οποία σας σημειώνω ότι παρουσιάζεται τελευταία εδώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μου δόθηκε η αφορμή να εκθέσω μερικές σκέψεις για την «Αργώ» σας. Γρήγορα κατάλαβα ότι το βιβλίο ήταν γνωστό και ότι είχε αποτελέσει αντικείμενο άλλων συζητήσεων προηγουμένως. Την άλλη μέρα η κ^α [L.] Debruge-Princet, καθηγήτρια της Alliance Française, εξαιρετικά μορφωμένη και φίλη μου (δυστυχώς γνωρίζει μόνον αρχαία ελληνικά) μου είπε ότι την ενδιέφεραν πάρα πολύ όσα άκουσε για την τοποθέτηση της «Αργώς» μέσα στην πρόσφατη ιστορία της νεοελληνικής πεζογραφίας, τόσο περισσότερο που το βιβλίο βρίσκεται αυτή τη στιγμή (δεν ξέρω πώς) στα χέρια της. Η κ^α Pri[n]cet είναι συνεργάτης των οίκων «Seuil» και «Plon», αγαπά πολύ την Ελλάδα, γνωρίζεται με το ζευγος Μιλλιέξ και είχε επισκεφτεί την Αθήνα τον περασμένο Αύγουστο. Με παρακάλεσε λοιπόν, αφού συμβαίνει να σας γνωρίζω, να σας ερωτήσω αν έχει την κατ' αρχήν έγκρισή σας για να προτείνει την «Αργώ» προς μετάφραση στον οίκο «Plon», από τον οποίο μου είπε ότι έχει την εξουσιοδότηση επιλογής ελληνικών μυθιστορημάτων.

το νέο βιβλίο που φυσικά θα του στείλω: Το Ασθενές και Οδοιπόροι. Ο Πλασκοβίτης έγραψε στον Θεοτοκά (26.5.1964) ότι η Debruge-Princet του υπέδειξε άλλον εκδοτικό οίκο, γιατί οι «Plon» και «Seuil» «δεν ενδιαφέρονται κατ' αρχήν για μυθιστορήματα με θέματα ιστορικά, όπως το δικό σας».

Ακρίτας: Ο κυπριακής καταγωγής Λουκής Ακρίτας (1909-1966), συγγραφέας, δημοσιογράφος και πολιτικός (βουλευτής Αθηνών το 1951 και το 1963)· ως υφυπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, το 1963, έθεσε μαζί με τον Ευάγγελο Παπανούτσο τις βάσεις της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

— 33 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι 11.3.64

Αγαπητέ μου Γιώργο,

Πολύ με τιμάει η σκέψη, η σχετική με το ρόλο που θα μπορούσα να παίξω στον τομέα των μορφωτικών σχέσεων με το εξωτερικό.

Η Αριέττα έρχεται σύντομα στην Αθήνα για 20 μέρες, ελπίζω να συναντηθίτε και θα σου εξηγήσει τις απόψεις μου σχετικά μ' όλ' αυτά, που είναι κάπως δύσκολο να διατυπωθούν σε γράμμα.

Περιμένω το βιβλίο σου.

Με αγάπη,
Ρόδης

— 34 —

Ο Θεοτοκάς στον Ρούφο

30 Μαρτίου 1964

Αγαπητέ μου Ρόδη,
 Σου στέλνω τρία αντίτυπα του βιβλίου μου, ένα για σένα και την Αριέ-
 τα και δύο για να τα δώσεις όπου νομίζεις. Στέλνω επίσης ένα στον
 Lacarrière απ' ευθείας και ένα στον Πλασκοβίτη για να το δώσει, όπως μου
 έγραψε, στου Plon.

Δικός σου πάντα,
 Γιώργος Θεοτοκάς

Επιστολόχαρτο με τη διεύθυνση και το τηλέφωνο του δικηγορικού γραφείου (βλ. γρ. 27).

— 35 —

Ο Ρούφος στον Θεοτοκά

Παρίσι, 3 Ιουνίου 64

Αγαπητέ μου Γιώργο,
 Άργησα να σου γράψω σχετικά με το βιβλίο σου, γιατί τα πράγματα κι-
 νούνται πολύ σιγά εδώ.

Ευθύς ως πήρα τ' αντίτυπα που μούστειλες, έδωσα το ένα σε φίλο μου που
 κάνει τον lecteur στον οίκο SEUIL. Αυτός υπέβαλε πάρα πολύ ευνοϊκή έκθεση,
 αλλά ύστερα από κάμποσο καιρό η Διεύθυνση απάντησε ότι δεν ενδιαφέρεται,
 γενικά, για «τέτοιου είδους βιβλία», δηλ. σχετικά με τον Πόλεμο κλπ.

Με άλλον εκδοτικό οίκο δεν έχω επαφή. Έτσι το δεύτερο αντίτυπο το
 έδωσα, σύμφωνα και με τη γνώμη | του Σπυριδάκη στον Mirambel, στον
 οποίο και μίλησα ζητώντας του να σκεφτεί κανένα κατάλληλο εκδότη. Ώς
 τώρα δεν είχα αντίδραση.

Λυπάμαι που δεν πέτυχα τίποτα περισσότερο για χάρη ενός βιβλίου
 που προσωπικά μου άρεσε εξαιρετικά.- Ολόκληρο το κομμάτι Θεανώ-
 Hillebrand είναι θαυμάσιο, καθώς κι' η ατμόσφαιρα των Δεκεμβριανών. Πο-
 λύ καλά έκανες και συνέχισες την «Ιερά Οδό». Δεν αμφιβάλλω ότι οι «Ασθε-
 νείς και Οδοιπόροι» θα κατακτήσουν την άξια θέση τους μέσα στο έργο
 σου και γενικότερα στα γράμματά μας. Εγώ δεν θα πάψω να κρατάω ανοι-
 χτά μάτια για κάθε τυχόν ευκαιρία προβολής τους - αν και, δυστυχώς, οι
 σχέσεις | μου με τα εκδοτικά της Γαλλίας είναι σχεδόν ανύπαρκτες, τα δε
 κριτήρια των Γάλλων μου είναι συχνά ακατανόητα...

Ακούω με χαρά ότι ξαναπαίχνεις στο Εθνικό. Θα τα ξαναπούμε προ-
 φορικά σε λίγους μήνες, όταν θάρθω στην Αθήνα.

Με αγάπη,
 Ρόδης

Ολόκληρο το κομμάτι Θεανώ-Hillebrand είναι θαυμάσιο: Το δεύτερο κεφάλαιο του β' μέ-
 ρους των Ασθενών και Οδοιπόρων, με τίτλο «Η Θεανώ στο Μαρίνο».

Ξαναπαίχνεις στο Εθνικό: Ο Θεοτοκάς διορίστηκε για δεύτερη φορά Πρόεδρος του Εθνι-
 κού Θεάτρου το 1964 και παρέμεινε έως τις αρχές του 1965.

Η βιβλιοκρισία του Αιμ. Χουρμούζιου

Βιβλία και συγγραφείς. Χρονικόν ταραχής και ιδεών

Ο κ. Ρόδης Προβελέγγιος (είναι το φιλολογικό όνομα του κ. Ρ. Α. Κανακάρη-Ρούφου, διπλωματικού υπαλλήλου που υπηρετεί τώρα στη Λευκωσία της Κύπρου) έγραψε ένα αντικομμουνιστικό μυθιστόρημα. Το έγραψε με σαφείς προθέσεις, με τόλμη για τη θέση που υπερασπίζεται, με κίνητρο ιδεολογικής πολεμικής, αλλά συνάμα και με την έκδηλη διάθεση του ηθικού απολόγου μιας ολόκληρης –της εφιαλτικά ταραγμένης– εποχής του νέου ελληνισμού. Ο επίτιτλος –«Χρονικό μιας Σταυροφορίας»– το μαρτυρεί, και η σημείωσις του τέλους ότι το βιβλίο του είναι το πρώτο μέρος μιας τριλογίας, υποδηλώνει ότι ο απόλογος αυτός θα έχει τη συνέχειά του. Το Χρονικό, δηλαδή, φαντάζομαι πως θα ξεπεράσει την περίοδο της Κατοχής, ίσως και τα συγγενή με την Κατοχή χρόνια της κομμουνιστικής ανταρσίας και θα φθάσει στην περίοδο όπου η αγωνία των νέων της σημερινής Ελλάδας, απηλλαγμένη από το άγχος της στιγμής και την πίεση του επείγοντος, θα εξελιχθεί σε μεταφυσική αγωνία ψυχής που θ' αντικρύζει τη ζωή με διάθεση μάλλον προσανατολισμού παρά μαχητικής ιδεολογικής προβολής. Θέλω να πω ότι η αγωνία της ελληνικής νεότητας θα μας δοθεί σ' επίπεδο ξεκαθαρισμένο από τα παρείσακτα στοιχεία που εθόλωναν την ψυχικήν όραση και το ένα, το ενιαίο και μέγα, πρόβλημα, το πρόβλημα της ηθικής παρουσίας των νέων ανθρώπων μέσα στον ελληνικό κόσμο το ετεμάχιζαν σε προβλήματα...

Ο κ. Ρ. Προβελέγγιος φαίνεται από το βιβλίο του άνθρωπος πολύ καλλιεργημένος, με ανοικτά ενδιαφέροντα, με γενική κατάρτιση, με φιλοσοφική και αισθητική αγωγή –όλα αυτά, μάλιστα, επιδεικνύονται με συγγνωστήν αυταρέσκεια...– και θα καταλαβαίνει περίφημα ποια είναι η διαφορά που χωρίζει τον εκκαθαριστικό απολογισμό του χθες και την εποπτεία του παρόντος από την προοπτική της συνεχείας. Το Χρονικό, όσο και αν είναι μια παλμώδης ανάμνησις και ευπαθής καταγραφή βιωμένων συγκινήσεων, ενθουσιασμών, φανατισμών, κάποτε δε και ηθελημέ-

νη προεξόφλησις αρνήσεων ή καταφάσεων εις την πρόκλησιν της ζωής, είναι, σε τελευταίαν ανάλυση, χρονικό, Παρελθόν. Το παρελθόν έδωσε βεβαίως το στημόνι, έδωσε στερεά κάποιες κλωστές που χαιρέται κανείς όταν τις δοκιμάζει κάθε τόσο και τις βλέπει ν' αντέχουν στην εμπλοκή τους με νέα συναισθήματα που προσθέτουν χρώματα ποικίλα και αφές διαφορετικές στη μονόχρωμην ύφανση, την οποίαν επέβαλλε η πρακτική ανάγκη της ιδεολογικής τοποθέτησεως. Αλλά ο άνθρωπος –ο νέος άνθρωπος που είναι υποχρεωμένος να βρει μέσα στον αλλοπρόσαλλο κόσμο τον κόσμο του, ανάγκη είναι να προχωρήσει πέρ' από τις εκκαθαρίσεις. Γιατί, όσο και αν υποθεθεί ότι βλέπει κανείς καθαρά μέσα στο σύμφυρμα και ξεκρίνει τα στοιχεία που γίνονται υλικά οικοδομητικά του μέλλοντος και προωθητικά της ηθικής αξιοποιήσεως των χαρακτήρων, υπάρχει πάντοτε κάποια αυτοαιχμαλωσία που εμποδίζει το άτομο να λυτρωθεί από τα δεσμά της συγκεκριμένης στιγμής. Η στιγμή επιβάλλει καθήκοντα πρακτικά με ορισμένους στόχους, απαραίτητα, ίσως, για την ώρα τους, αλλά σε τελευταίαν ανάλυση στείρα αν μείνουν μόνον ανήμνησις ή αυτό που λέγει και ο συγγραφεύς του ηθικοπολιτικού αυτού μυθιστορήματος: Χρονικό.

Δεν είναι όμως σωστό να προεξοφλούμε τους σκοπούς της τριλογίας από την εισαγωγή της. Γιατί εισαγωγή είναι αυτό το μυθιστόρημα με τις 230 τόσες σελίδες που θέλει να γίνει –και το επιτυγχάνει ως ένα σημείο να είναι– ένας συνθετικός πίνακας της αγωνιστικής δράσεως των νέων στα χρόνια της Κατοχής, αλλά και της μεγάλης ιδεολογικής αναταραχής που εδημιούργησε η σύγχυσις του απελευθερωτικού αγώνος με την κομμουνιστική ιδεολογική διείσδυση στην ελληνική νεότητα. Σ' ένα τέτοιο εγχείρημα είναι φανερό πως η δράσις θα κατεμερίζετο και δύσκολα θα ήταν δυνατόν να συγκεντρωθεί στα περιστατικά της ζωής ενός, δύο ή λιγοστών ατόμων. Όμως ο νέος συγγραφεύς κατορθώνει να ξεπεράσει τον σκόπελο τοποθετώντας τη δράση του μυθιστορήματος-χρονικού σε μια περιοχή που υποβάλλει αφ' εαυτής την ομαδικότητα. Από τη μια μεριά του πίνακα είναι ο κομμουνισμός με την φοιτητική νεολαία του και από την άλλη μια άλλη νεολαία που ο συγγραφεύς την θέλει «χριστιανοδημοκρατική», ενώ είναι στην ουσία της απλώς αντικομμουνιστική. Φυσικά, η αντίπαλη παράταξις, οσοδήποτε κι αν επιμερίζεται σ' ορισμένους αντιπροσωπευτικούς τύπους, δεν τον ενδιαφέρει για τους τύπους αυτούς, αλλά σαν συγκροτημένο πολιτικό και κομματικό σύνολο. Τα πρόσωπα που αναδύονται από αυτή τη μάζα τον ενδιαφέρουν μόνον για τις ανάγκες της μυθικής συνθέσεως. Δεν συγκεντρώνει την προσπάθειά του στην ανάλυση ορισμένων «χαρακτήρων», μονάδων. Τους αντιμετωπίζει ως αγελαία ενεργούμενα, με ψυχολογία ομοιόμορφη, με δράση ομοιότυπη, ως μάζα. Η άλλη πλευρά τον ελκύει –και δεν τον ελ-

κύει απλώς, γιατί είναι σάρκα εκ της σαρκός της– ανάμεσα δε σε τούτο το υλικό διαχωρίζει μερικούς τύπους, μερικές οντότητες, αντιφατικές ενίοτε από ψυχολογικής απόψεως, αλλά και από πλευράς συναισθηματικής, ιδεολογικής και ηθικής. Είναι ένα παρδαλό ανακάτεμα από ανθρώπους που έχει κανείς το δικαίωμα και να τους πάρει στα σοβαρά και να τους παραμερίσει. Αλλά βρίσκονται σε μια ηλικία που τα επιτρέπει όλα, και τις ελπίδες και τις αυθάδειες, είναι: «το τέλος της εφηβείας». Οι χαρακτήρες, όσο κι αν δείχνουν στερεοί, είναι ακόμη εύπλαστη ζύμη. Είναι ενδιαφέροντες όχι τόσο ως τελειωμένα άτομα, γιατί δεν είναι, όσον ως μικρόκοσμοι πεταγμένοι μέσα σε μια χύτρα που κάποτε πυρώνει επάνω από τη φλόγα κάποιου ενθουσιασμού και ανάμεσα από τις πολλές φουσκαλίδες του βρασμού αναδεύονται μερικά στερεά σωματίδια. Αυτά προσφέρουν την αίσθηση της συμπυκνωμένης ουσίας και βεβαιώνουν πως θα γίνουν με τον καιρό άνθρωποι. Μιμούνται κι όλες τον Άνθρωπο με το άλφα κεφαλαίο. Χαίρεσαι, αληθινά, τον βρασμό γιατί βλέπεις την αγωνία της άπλαστης ύλης ν' αποκτήσει έναν πυρήνα αφακιδευτής ανθρωπιάς. Η ισοπεδωτική και αποκτηνωτική πειθαρχία της ιδέας και του αισθήματος λείπει εδώ. Ενδιαφέρεσαι με την προσπάθεια του ανθρώπου που είναι ελεύθερος –και ασύδοτος– να γίνει αξία αρτία ή να γίνει χαρταετός. Εδώ έχεις να κάμεις με σκέψεις, με αγωνίες, χωρίς αληθινό αντίκρυσμα – αλλά τότε δοκίμασε κανείς ν' αποτιμήσει τις δυστυχίες ή τις χίμαιρες των ανθρώπων με τα καλούπια που τις χωρούν. Αυτές έχουν αξία καθ' εαυτές, για τον άνθρωπο που παιδεύουν ή που του χαρίζουν φτερά για να σκορπιστεί στον άνεμο ανωφέλευτος. Όμως έχουν ενδιαφέρον αυτές οι μεγάλες μέρες των ανθρώπων που έχουν την ωραία αυτοπεποίθηση για τους αγώνες των, χρησίμους ή άχρηστους. Προτιμώ αυτούς τους συμπαθητικούς Κιχώτες που είναι ακόμη νέοι, από τους «νέους» που είναι γηρασμένοι δεσμώτες των ιδεολογικών κατέργων, χωρίς να ξέρουν καλά καλά το κάτεργό τους. Οι πρώτοι, όταν κουρασθούν ν' ακοντίζουν τους ανεμομύλους, έχουν την δυνατότητα να κοιτάζουν μέσα στην ψυχή τους και ν' ανακαλύψουν εκεί μέσα τον αληθινό εχθρό που πρέπει να πολεμήσουν. Οι δεύτεροι έχουν απαλλοτριώσει το δικαίωμα της επιλογής σε άλλους – σ' αυτούς που προδικάζουν τη μοίρα τους. Έτσι αυτοακρωτηριάζονται από την ανώτατη αρετή που δικαιώνει το ανθρώπινο είδος: την αυτοβουλία μπροστά στη μοίρα. Αγαπώ τους ανθρώπους που σκέπτονται και δοκιμάζουν κάθε τόσο τις μεγάλες βεβαιώσεις ή τις μεγάλες διαψεύσεις. Ο άνθρωπος που διαθέτει το δώρο να είναι ελεύθερος, είναι ένας εν δυνάμει αιρετικός στην ορθοδοξία των ιδεών του. Γιατί η ορθοδοξία που αποκλείει την αίρεση, σημαίνει στάση του πνεύματος. (Αφήνω ότι η ιδεολογική ορθοδοξία στους τελευταίους καιρούς έχει καταστήσει συνώνυμη με την επάλληλη διαδοχή αιρέσεων, επιβεβλημέ-

νων από την ανάγκη της προσαρμογής της ορθοδοξίας του δόγματος στις αξιώσεις του πολιτικού και κοινωνικού καιροσκοπισμού).

Το «Χρονικό» του κ. Ρ. Προβελεγγίου μάς προσφέρει μια πινακοθήκη νέων ανθρώπων που έχουν περάσει –και περνούν, αφού είμαστε ακόμη εντοπισμένοι σε χρόνο– από τις ιδέες, που είναι ριγμένοι μέσα στον σίφουνα και άλλοι προσπαθούν να ανασάνουν βαθιά μέσα στη θύελλα κι άλλοι περνούν από δίπλα κρατώντας την ιδεολογική τους ομπρέλα. Όμως δεν δυσκολεύεται ο συγγραφέας να μας υποβάλλει την αίσθηση του δράματος. Είναι ακόμη πολύ συχνά σκιαγραφημένο αυτό το δράμα των συνειδήσεων και μερικές ησυχαστικές, ολοέτοιμες προκαταλήψεις προικίζουν τους ήρωές του με χάρτινες πανοπλίες. Οι ιδεολογικές αντιθέσεις διατηρούν ακόμη τα αφελή πολιτικά τους σχήματα: κομμουνισμός - αντικομμουνισμός. Σιγά-σιγά, όταν ξεπερασθεί το σχήμα και αρχίσει η συνειδητοποίηση της αντιθέσεως, ο αναγνώστης θα βοηθηθεί στο να ζυγιάσει τους ανθρώπους και τους χαρακτήρες.

Η κυριαρχούσα μορφή μέσα στον ομαίμονα κόσμο του «χρονικού», παρ' ότι συχνά προβεβλημένη στο ημίφως, είναι ένας νέος, φοιτητής, αυτός στον οποίον είναι αφιερωμένο το βιβλίο και που καθώς μαρτυρείται στην επιλογική σημείωση του «χρονικού», είναι εντελώς αληθινό: ο Κίτσος Μαλτέζος, ο φοιτητής «που σκοτώθηκε παλληκαρίσια την 1^η του Φλεβάρη 1944» μ' εφτά σφαίρες στην πλάτη, πίσω από το Ζάππειο. (Είναι μια από τις σκοτεινότερες πτυχές του εμφυλίου μίσους της ταραγμένης εκείνης εποχής και ο υπαινικτικώτατος πρόλογος όσων έμελλαν να ακολουθήσουν). Στην αφήγηση του κ. Ρ. Προβελεγγίου ο Κίτσος Μαλτέζος ονομάζεται Μιχαήλ. Αλλά η ίδια επιλογική σημείωσις μας φωτίζει για τις προθέσεις του συγγραφέως και για τα υλικά που χρησιμοποίησε στη μυθιστορία του:

Από τα πρόσωπα του χρονικού τούτου –(γράφεται)– ένα μονάχα είναι εντελώς αληθινό: εκείνο στο οποίο αφιερώνεται το πρώτο βιβλίο. – Από τις πολιτικές παρατάξεις του χρονικού τούτου μια μοναχά είναι εντελώς αληθινή: εκείνη που σκότωσε τον Κίτσο Μαλτέζο. – Κάθε άλλη ομοιότητα δεν είναι, βέβαια, τυχαία, γιατί σύνθεσα το υλικό μου, θέλοντας και μη (ίσως από έλλειψη φαντασίας), από τις ζωντανές αναμνήσεις της εποχής εκείνης κι από όσους ανθρώπους γνώρισα τότε. Δεν είναι όμως και θελημένη, γιατί σκοπός μου ήταν να ξαναζήσω μιαν ορισμένη ατμόσφαιρα κι όχι να επαινέσω, να χτυπήσω ή να σατιρίσω κανέναν. Αντικειμενικός δεν προσπάθησα να σταθώ. Ο τραυματίας δεν κοιτάζει τις πληγές του αντικειμενικά όπως ο γιατρός. Ο τραυματίας είναι μεροληπτικός και εγωκεντρικός.

–Όλοι μας έχουμε από κάποιο τραύμα. Αν αξίζει να μιλάμε γι' αυτό – αυτό θα το κρίνουν οι άλλοι.

Στο μυθιστόρημα-χρονικό του ο κ. Προβελέγγιος συνοδεύει το εγχείρημα του συνθετικού πίνακα της εποχής με μια σουρντινά βιογραφικού χρονικού που έχει ως πόλο της τον Μιχαήλ. Ο Δίων είναι ο αφηγούμενος –και αυτοβιογραφούμενος επίσης– ο Μιχαήλ είναι το ίνδαλμα. Μας περιγράφεται ο ήρωας αυτός, που φλογίζει τη φαντασία, με κάποια σκευή σοφίας, αταραξίας αποκτημένης από μακρά τριβή με την προσφορά του βίου και των ιδεών, με έτοιμες λύσεις για τα μεγάλα προβλήματα της συνειδήσεως και με ηγετικά προσόντα που δεν διανοείται κανένας από τη δέσμη των νέων που τον στοιχούν να τα θέσει σε αμφισβήτηση. Ο νέος αυτός έχει θητεύσει στον κομμουνισμό. Από εκεί έχει συγκομίσει τον σκληρό ρεαλισμό και την ψυχρή αποφασιστικότητα. Εγκατέλειψε τις τάξεις του ακριβώς στο κρίσιμο εκείνο ηθικό μεταίχμιο όπου τίθεται στον οπαδό, με ανέκκλητη πλέον προθεσμία, το δίλημμα να γίνει ένας αριθμός, ένα πιόνι, ή ένας ελεύθερα σκεπτόμενος άνθρωπος. Ο Μιχαήλ εξέλεξε την ελευθερία... Αλλ' η «ελευθερία» του έμεινε καθαρόαιμη ελάχιστο μόνο χρονικό διάστημα. Ο καιρός δεν επέτρεπε την πολυτέλεια της ιδεολογικής μονώσεως. Τα γεγονότα, ο πυρετός των, η ιστορία της κάθε ημέρας επέβαλλαν τις στρατεύσεις. Και ο Μιχαήλ ευρέθη στις αντίπαλες προς τον κομμουνισμό θέσεις. Ευρέθη από ανάγκη αγωνιστική. Δεν φαίνεται να υιοθετεί στο άρτιο τους αφελείς δογματισμούς της «χριστιανοδημοκρατίας». Άλλωστε γρήγορα θα επιβληθεί με τη θετική και ψύχραιμη ανάλυση των δεδομένων της στιγμής. Ο συγγραφέας, δηλαδή ο Δίων, όπως όλοι οι νέοι της συντροφιάς του, είναι ψυχικά παραδομένος στην γοητεία του ανθρώπου αυτού, πνευματική και ηθική –του παιδιού αυτού, θα έπρεπε να ειπώ, που μας παρουσιάζεται να είχε από πολύ ενωρίς μια περίεργη «εγκεφαλομεγαλία»– μιαν ωρίμανση πνευματική, που προεξοφλούσε για τον μελλοντικό βιογράφο του τη δεκαετία που έχει εν τω μεταξύ διαρρεύσει. Είχαν και έχουν αληθινά οι νέοι μας στα 20-22 χρόνια των τόσες πνευματικές ρυτίδες; Αυτοί φαίνονται να έπαιζαν στα δάκτυλά τους την καντιανή και τη νεοκαντιανή φιλοσοφία, να αναστρέφονται με άνεση τους Νίτσε, τους Σπινόζα και τους Σοπενάουερ, να διορθώνουν ή να συμπληρώνουν τον Γκαίτε, να έχουν περιαισθητικής και περί ποιήσεως ιδέες αφοριστικές και εις ό,τι αφορά τη μουσικολογία να ανταγωνίζονται τους Ρομαίν Ρολλάν και τους Σβάϊτσερ. Νιάτα θα ειπίετε και οι νέοι είναι παντογνώσται και παντοκράτορες, αλλά πολύ φοβούμαι ότι το Χρονικό δανείζεται πολλήν σοφία από τη δεκαετία που επέρασεν έκτοτε και τη φορτώνει επιδεικτικά στη νεότητα του 1942-45...

Αλλά η μυθιστορία του κ. Προβελεγγίου είναι καλογραμμένη και αναγκάζει τον αναγνώστη να γίνεται συνομιλητής του σε υψηλό επίπεδο. Ο μύθος, σ' όσα σημεία απομακρύνεται από την ηθικοπολιτική διαλεκτική για να ασχοληθεί με αισθήματα και θέματα της καθημερινότητας, προδίδει όχι το τέλος, αλλά τη διάρκεια της εφηβείας... Αλλά περί αυτών και άλλων τινών θα ήθελα να ξαναμιλήσω. Είναι ελκυστικό το θέμα της νεότητας που σκύβει στο άμεσο παρελθόν για ν' αναζητήσει τον εαυτό της.

(εφ. *Η Καθημερινή*, 28.10.1954)

Βιβλία και συγγραφείς. Συμπλήρωσις εντυπώσεων

Γράφοντας τις εντυπώσεις μου από το μυθιστόρημα-χρονικό του κ. Ρ. Προβελεγγίου στις Σημειώσεις της περασμένης Πέμπτης, έλεγα ότι παρακινεί σε μερικές ακόμη σκέψεις που ο χώρος δεν επέτρεπε τότε. Πράγματι, θα μπορούσε να ειπεί κανείς πολλά επάνω στο θέμα που περισιώζει ο νέος μυθιστοριογράφος. Όχι τόσο για τα γεγονότα αυτά καθαυτά –γιατί είναι πολύ πρόσφατα στη μνήμη του καθενός για να δεχθούν αδιαμαρτύρητα ερμηνείες άλλες από αυτήν με την οποίαν έχουν καταγραφεί στην κοινή συνείδηση– αλλά για την ηθική ποιότητα της αγωνιστικής στάσεως των νέων μας τότε, μέσα στα χρόνια του πυρετού, αλλά και αργότερα, όταν η πίστις της αμέσου πρακτικής δράσεως είχε περάσει. Ο κ. Προβελεγγίος είχε μπροστά του ένα αληθινά ευρύτατο τοπίο. Τη μια πλευρά κατέχουν τα περιστατικά της κάθε ημέρας, δηλαδή το υλικό της συνθέσεως του μύθου, που έχει μορφή και ορισμένη γεύση· στην άλλη πλευρά αναζητούν (ή θα έπρεπε να αναζητούν) χώρο τα συναισθήματα εκείνα που τοποθετούνται έξω από την αφή της αμέσου εμπειρίας, μετατίθενται δηλαδή από τον ιστορικό χρόνο στην άχρονη περιοχή της ιδέας. Ίσως αντιτείνει ο συγγραφέας του «χρονικού» ότι αυτή η περιοχή γι' αυτόν είναι πλαισιωμένη από τα γεγονότα που περιγράφει, ότι είναι ακόμη πυρακτωμένα από το πάθος της στιγμής, και ότι δεν ήλθε –τουλάχιστον για το πρώτο μέρος της σχεδιαζόμενης τριλογίας– η ώρα της εξ αποστάσεως κριτικής. Όλα ακόμη είναι «εν χρόνω» και «εν πράξει». Όμως η έννοια του «χρονικού» θα ενοθεύετο αν δεν εξυπεννοείτο κάποια θέσις εξ απόπτου. Άλλωστε ο ίδιος ο συγγραφέας φροντίζει να δημιουργήσει αυτή την απόσταση, πρώτα-πρώτα με την εις τρίτον πρόσωπον μορφή της αφη-

γήσεως (δεν λέγει «εγώ», λέγει: ο Δίων – οσοδήποτε κι αν ο αναγνώστης έχει ταυτίσει από τις πρώτες σελίδες τον συγγραφέα με τον ήρωά του κι οσοδήποτε κι αν ο συγγραφέας θέλει να μπερδεύει τον αναγνώστη του υπογράφοντας την επιλογική σημείωση του χρονικού του με τα αρχικά Δ. Π.). Έπειτα με κάποια συγκατάβαση που έχει γι' αυτά τα παιδιά των 18-20 χρόνων – («Ήσαν όλοι τους πολύ νέοι...», σελ. 162)– και όταν «φιλοσοφούν» και όταν ανοηταίνουν. Τέλος με το όλο ύφος της αφηγήσεως που, καθώς σημείωσα ήδη, φωνάζει ότι η δεκαετία που επέρασε από την εποχή των περιγραφομένων έχει βοηθήσει για να αποκτήσουν στη συγγραφική μνήμη, ή στη φαντασία έστω, διαστάσεις έκτυπες, με ξεκομμένα χαρακτηριστικά, άνθρωποι νέοι, πολύ νέοι, έφηβοι σχεδόν, που λένε πολλά πράγματα, πράττουν ελάχιστα και φαίνονται να σκέπτονται πολύ περισσότερο περί όλων των θεμάτων και σχεδόν τίποτε το ουσιαστικό και βαθύ περί της τρομακτικής δοκιμασίας της στιγμής.

Το μυθιστόρημα-χρονικό του κ. Προβλεγγίου εμφανίζει, πράγματι, μια περίεργη ατροφία σκέψεως στο συγκεκριμένο ακριβώς σημείο που θα το ήθελε κανείς σαρκώδες και πειστικό. Άλλωστε, το σημείο αυτό είναι, φαντάζομαι, και η ιδεολογική –και όχι μόνον η συναισθηματική– αφετηρία της συγγραφής. Το σχήμα κομμουνισμός -αντικομμουνισμός προβάλλεται σε ό,τι πιο επιφανειακό και πρόχειρο περικλείει η αντίθεση. Η ιδεολογική διάσταση περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο... ξύλο! Οι κομμουνιστές πότε δέρνουν και πότε δέρονται. Και οι «χριστιανοδημοκράτες» πότε επικρατούν με τους πυγμάχους της Ιατρικής και γίνονται σπουδαίοι ήρωες μέσα στις πανεπιστημιακές αίθουσες ή στο Χημείο, και πότε αποχωρούν αξιοπρεπώς, δίνοντας τόπο στην οργή. Θα έλεγε κανείς ότι υπέρτατο ιδεώδες της νεολαίας αυτής είναι το πώς θα δείρει και να μη δαρθεί. Μαύρα νύχια, βρώμικοι γιακάδες και αξούριστες φάτσες οι πρώτοι, καθαρά πουκάμισα, σιδερωμένα παντελόνια και ατσαλάκωτα μούτρα οι δεύτεροι. Ένας απαράδεκτος για τη σοβαρότητα των προθέσεων του συγγραφέως αισθητισμός επικρατεί σ' όλο το βιβλίο, το νοθεύει και εκεί που περιμένει κανείς να ιδεί ένα κονταροχτύπημα ιδεών, μια μονομαχία κοσμοθεωριών, τη μια πίστη να διεκδικεί από την άλλη τα σχυρά της μέσα στην ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου και να υψώνονται τα ιδανικά κατακόρυφα σαν γλώσσες φωτιάς και τον λόγο να πασχίζει να αγκαλιάσει όλη την εσωτερική αγωνία για να την εκφράσει με τα πάντοτε ανεπαρκή αλλά οπωσδήποτε αιχμηρά στην ώρα του πάθους σχήματα των λέξεων, δεν βλέπει παρά φυγομαχία απέναντι του ιδεολογικού χρέους, μιαν απεγνωσμένη αναζήτηση κάποιων άλλοθι σ' έξυπνες, πολλές φορές, φιλοσοφικές -κοινωνιολογικές -αισθητικές -συναισθηματικές συναρτήσεις, που αν συχνά παρασύρουν, δεν κατορθώνουν

όμως να καλύψουν τη βασική ανεπάρκεια στην αντιμετώπιση του συγκεκριμένου στόχου.

Αν θα με κρεμούσαν από τη γλώσσα και θα μου εξητούσαν ως λύτρα να ειπώ τί πιστεύει ο Δίων, ή αυτός ο Μιχαήλ, που είναι «ιδεολογικός» ηγέτης της χρυσής νεολαίας που μας περιγράφεται στο χρονικό, φοβούμαι ότι θα άφηνα την τελευταία πνοήν κρεμασμένος. Θα είχα να ειπώ πολλά περί μουσικής, περί ποιήσεως, περί γερμανικής φιλοσοφίας, περί «φασουστικής ψυχής και του υλικού της υποβάθρου», περί του Γκράαλ στην πολιτική και περί της αγέρωχης αναχωρητικής διαθέσεως του Νίτσε, που θα τα εμάνθανα από τις ατελείωτες πολιτικοαισθητικές συζητήσεις αυτών των νέων, οι οποίοι ζουν τις ώρες της αγωνίας του έθνους των, αλλά για το τί ακριβώς θέλει αυτή η νεότης, τί ζητεί, ή μάλλον τί ζητούσε, θα μου ήταν εξαιρετικά επίπονο ν' ανιχνεύσω μέσα στις 230 τόσσες σελίδες της «Ρίζας του Μύθου».

Είναι, τούτο, άραγε γιατί η αντίθετη προς τον κομμουνισμό νεολαία δεν είχε ιδεώδη; Τρομακτικό το ερώτημα που στο βιβλίο του κ. Προβελεγγίου μένει αναπάντητο. Αλλά μήπως αυτή η κομμουνιστική νεολαία, που αιματοκύλησε αργότερα τον τόπο και με την οποία η πρώτη αλληλοδέρετο, είχε; Το ιδεώδες δεν είναι ο πακεταρισμένος πρακτικός σκοπός που προσφέρεται σαν το κόκαλο στο πεινασμένο σκυλί για να ξεγελάει την πείνα του. Η μεγάλη πείνα της ψυχής δεν αρκείται με τις κονσέρβες των ιδεών. Το ιδεώδες προϋποθέτει αγωνιστική κατάκτηση της κάθε στιγμής. Είναι μια αδιάλειπτη αυτοδοκιμασία και αυτοεπαλήθευση. Από την στιγμή που το ιδεώδες προτείνεται με ορισμένη σφραγίδα για την πιστοποίηση της γνησιότητάς του, παύει να είναι ιδεώδες· είναι ένας πρακτικός στόχος, ένας σκοπός, ένας τυφλός φανατισμός ανάξιος για τον ζουν και να τον τοποθετούν σε βάθρο υψηλό οι ελεύθεροι άνθρωποι. Απέναντι αυτών των έτοιμων ιδεωδών που από την παράταξη την αντίπαλη προς τους νέους του «χρονικού» οι περισσότεροι ούτε καν τα εθεωρούσαν ως ιδεώδη, αλλά ως απλά συνθήματα αγώνος, οι άλλοι, ο Δίων, ο Μιχαήλ, ο Μάρκος, ο Στέφανος, ο Ρένος, όλοι αυτοί οι άγουροι *esthètes*, γνήσιοι ή μανιερίζοντες, που βλέπουν την κοινωνία και την οργάνωσή της με την αφέλεια της αδιάφορης ανιδιοτέλειας, τί έχουν ν' αντιτάξουν; Άλλοτε κοινοτοπίες με κάποιες αυθάδειες (σελ. 160-161), άλλοτε επαναστατισμούς· *P'eau de rose*: Όταν ο Μιχαήλ ερωτάται από κάποιον ξέγνοιαστον δανδή, που έχει βιλίτσα στην Εκάλη και την περνά ζωή και κότα την ώρα που στα πεζοδρόμια της Αθήνας μαζεύονται οι άνθρωποι με δημοτικό φαράσι, όταν αυτός ο «ηγέτης» καλείται ν' απαντήσει ποια είναι η έννοια του αγώνος των νέων που αρχηγεύει, απαντά, περίπου, ότι τώρα ο αγώνας αυτός είναι μονάχα αντίδρασις, είναι άμυνα μπροστά στον κίνδυνο, είναι μια μάχη προκαταρκτική. «Η αληθινή μάχη θα 'ρθει μετά, για το χτίσιμο της καινούριας πολιτείας»...

...Γιατί η σημερινή είναι ξεπερασμένη κι από την τεχνική κι από τις απαιτήσεις της αξιοπρέπειάς μας. Οι κομμουνιστές έχουν δίκιο να τη βρίσκουν οικονομικά ανορθολογιστική και ανθρωπιστικά απαράδεκτη – άλλο αν δε διαλέγουν τα κατάλληλα μέσα για τη θεραπεία του κακού. Το πεινασμένο προλεταριάτο είναι το ίδιο αποκρουστικό με τους χοντρούς τραπεζίτες. Η σημερινή κοινωνία μ' ενοχλεί αισθητικά, αν θέλεις, όπως εσένα σ' ενοχλεί ένα κακοεπιπλωμένο και ακατάστατο σπίτι...

Κι ο άλλος, ο Ντίνος, «αυτό το αριστούργημα του λέγεται Ντίνος και φτιάχθηκε από πολλές γενιές για να φτάσει στην τελειότητα αυτή της κάθε κίνησης και κάθε έκφρασης» (αδιάφορο αν αυτός ο Ντίνος, ως ηθική μονάδα, δεν αξίζει ούτε όσο ένα τρύπιο στίλβον πεννητάλεπτο), του απαντά:

...Φοβούμαι ότι ο ισοπεδωμένος κόσμος που θέλεις θα είναι γκριζός, ανελεύθερος κι άγουστος, σα σπίτι επαρχιακού συμβολαιογράφου...

Αλλ' ο Μιχαήλ έχει έτοιμη τη θεωρητική απολογία της καινούριας κοινωνίας του:

Μα δε θέλω καμιά ισοπέδωση. Μόνο εξαφάνιση των οικονομικών λόγων που προκαλούν δυστυχία κι επαναστάσεις... Στην πολιτεία μου ο Μάρκος θα είναι ελεύθερος να γράφει τα ποιήματά του, εσύ να τα κατακρίνεις και ο Δίων να κατακρίνει την πολιτεία που επιτρέπει το ένα ή το άλλο... Πολεμάμε για να υπάρχουν άνθρωποι σαν κι εμάς, τόσο διαφορετικοί, τόσο ελεύθεροι, τόσο ενωμένοι...

Θέε μου, είναι πολύ ωραία όλα αυτά γιατί είναι μια κοσμοθεωρία μειράκων. Εξαφάνισις οικονομικών λόγων που προκαλούν δυστυχία, κατάργησις του πεινασμένου προλεταριάτου και των χονδρών τραπεζιτών, διότι μας τραυματίζουν, και το πρώτο και οι δεύτεροι, αισθητικά, πανελευθερία και ευτυχία ειδυλλίου – πολύχρωμα μπαλόνια σε γαλάζιον αιθέρα χωρίς πιθανότητες προσγειώσεως – καταλαβαίνω πώς μπορούσαν να ενθουσιάζουν τους νέους της εποχής που αναζητούσαν από κάπου να πιασθούν, κάπου να πολιτογραφήσουν τα αθώα τους όνειρα. Σε στιγμές ψυχράς ορθοφροσύνης (που θα την ενέπνευσεν ασφαλώς η παρένθεσις της δεκαετίας μεταξύ της περιόδου εκείνης των χιμαιρών και της εποχής της συγγραφής του «χρονικού») ο Δίων χαρακτηρίζει αυτή τη φάλαγγα των νέων σταυροφόρων «ονειροφαντασμένη παράταξη της αισθητικής, του χρώματος και του μύθου της ελευθερίας».

Οι νέοι αυτοί αληθινά κάτι ζητούσαν. Μόνο που στο «χρονικό» των έργων και των ημερών των, των ρομαντικών περιπάτων ανάμεσα στα

πεύκα της Εκάλης, των ατελείωτων αισθητικών συζητήσεων, των εφηβικών ερώτων και των νεανικών απογοητεύσεων, των ουαίλδικών αφορισμών και των φιλοσοφικών ανιχνεύσεων, λείπει, νομίζω, η Ελλάδα. Η Ελλάς, ως συνείδησις, ως αγωνία, ως δοκιμασία. Το αίτημα της συγκροτημένης ώρας μένει μετέωρο. Κανένας από τους νέους αυτούς δεν βλέπει το ελληνικό σήμερα –έξω από τους δαρμούς στο Πανεπιστήμιο και στο Χημείο– σαν ύλη συνθέσεως για το ελληνικό αύριο. Μάχη κατά του άμεσου κινδύνου, έστω, αλλά μέσα στον μακρόκοσμο των αφηρημένων ιδεών ο ελληνικός μικρόκοσμος απουσιάζει. (Εκτός αν ιδεώδες μπορεί να θεωρηθεί η άμυνα «της πεζότητας και της μετριότητας των ήσυχων καθημερινών θεσμών». Αλλά τότε πόση αντίφασις με την «βελουδίνη επανάσταση του Μιχαήλ»; Και από αυτό το όραμα όλοι θέλουν να κρατούν κάποιο ξεφτίδι).

Το «χρονικό» του κ. Ρ. Προβελεγγίου θέτει αυτό το εναγώνιο ερώτημα για την ελληνική νεότητα: Έχουν τα ελληνικά νειάτα, τα ελεύθερα ελληνικά νειάτα, ιδανικά; Απ' τη μια μεριά είναι η παράταξις των φανατικών της ετοιμοπαράδοτης ιδεολογίας, που δεν είναι μόχθος του πνεύματος και αγωνία ψυχής, αλλά συσκευασμένο προϊόν που έρχεται κατ' ευθείαν απ' έξω, χωρίς να περνά από το τελωνείο της ελευθέρως σκέψεως, γιατί η σκέψις αδρανεί και η συνείδησις ναρκούται από το σύνθημα. Αλλ' από την άλλη μεριά ποια είναι τα δημιουργικά, τα εμπνέοντα κίνητρα; Ποια ουσία και ποιο βαθμό πυκνότητος έχει η εθνική συνείδησις μεταφρασμένη σε ηθικόν αίτημα και σε θεωρία βίου; Ένας λαός βασανισμένος και μια νεότης τραυματισμένη από τη βαναυσότητα των καιρών, πρέπει να είναι φλογισμένοι έως τα τρίσβαθα της ψυχής των για να μπορούν ν' αντιδράσουν στη διάβρωση των ιδεών και των συστημάτων που υπόσχονται κάποιαν αλλαγή, που προτείνουν ένα όραμα –όπως εκείνο περίπου που γοητεύει τον Μιχαήλ της «Ρίζας του Μύθου» – ενώ, ό,τι στην ουσία προτείνουν είναι το απέραντο στρατόπεδο των πειθαρχημένων δούλων ενός απανθρώπου ιδεώδους σιωπής της σκέψεως και του λόγου.

Το είχα γράψει και στις προηγούμενες Σημειώσεις ότι είναι άδικο να διατυπώνονται οριστικές κρίσεις και να συγκομίζονται συμπεράσματα από ένα τμήμα, το εισαγωγικό, της τριλογίας. Το τμήμα τούτο είναι απλώς ένα προοίμιο που περιγράφει την ακαταστάλαχτη ρευστότητα μιας πνευματικής ανησυχίας με πολλές ανταρσίες και με πολλές αφελείς προεξοφλήσεις. Και ο συγγραφέυς αντικρύζει, καθώς είπα, τους ήρωές του, αυτά τα παιδιά των 18 χρονών, με τη συγκατάβαση που εκφράζει η φράσις του: «Ήταν όλοι τους πολύ νέοι...».

Πρέπει, λοιπόν, κι εμείς να σταθούμε –αν θέλουμε να είναι και η κρίσις μας fair όπως θα έλεγε ο Δίων– σ' αυτή τη διαπίστωση, να διαγρά-

φουμε τη δεκαετία που δίνει το δικαίωμα στον συγγραφέα να αναπολεί και να συνθέτει το χρονικό του και να περιμένουμε, στον δεύτερο τόμο, τα παιδιά αυτά να μεγαλώσουν. Να διεκδικήσουν, δηλαδή, τη δεκαετία που ο συγγραφέας επεφύλαξε μόνο για την ωριμότητα της λογοτεχνικής περιγραφής του.

Στο ειδικό, όμως, σημείο της λογοτεχνικής συνθέσεως θα ήθελα να σημειώσω αυτή την αντίθετη προς τους κανόνες της συγκροτήσεως της μυθικής περιπετειάς προεξόφληση του τραγικού τέλους του ήρωός της, που αρχίζει να υποδηλούται από τις πρώτες σελίδες του γ' μέρους του μυθιστορήματος-χρονικού (ο συγγραφέας φαίνεται να θεωρεί ως στοιχείο της πλοκής του μύθου την προλογική αφιέρωση και την επιλογική σημείωση, που συνήθως αποτελούν πράγματα εντελώς ανεξάρτητα από το σώμα της περιπετειάς, αφού και το όνομα του ήρωος στο μυθιστόρημα είναι διαφορετικό) και που τίποτε, απολύτως τίποτε, δεν φαίνεται να τη δικαιολογεί για τον αναγνώστη ο οποίος υποτίθεται ξένος προς τα βιογραφικά ή αυτοβιογραφικά ενδιαφέροντα ενός μυθογράφου. Αυτή η μυστικιστική προμαντεία μπορεί να ταιριάζει σε κάποιες μελοδραματικές πλευρές της υψής της αφηγήσεως, αλλά ζημιώνει το πεζογράφημα στη μυθική του σύσταση και ο αναγνώστης παύει πια να ενδιαφέρεται με τον μύθο ως μύθο, βλέπει στο βάθος του πίνακα την Μοίρα που έχει τεθεί σε κίνηση και παρακολουθεί πλέον με κάποιαν απάθεια τα περιστατικά που ακολουθούν.

Διερωτώμαι επίσης αν ο συγγραφέας διατηρεί καλή μνήμη για μερικές άλλες λεπτομέρειες της κατοχικής ζωής των Αθηνών. Όταν βλέπω την ευκολία με την οποίαν ο Δίων φωνάζει από το δρόμο ένα ταξί, και την ευχέρεια που το παρατά για να μπει σε κάποιο άλλο που στάθμευε παραδίπλα, αναθυμούμαι κάποια δική μου περιπέτεια στην Κατοχή, όταν χρειάστηκε να δαπανηθώ σε ατελείωτες διαπραγματεύσεις με κάποιο कारαβοτσακισμένο φορηγάκι που μετέφερε τραυματίες στο Σταθμό Πρώτων Βοηθειών, για να εξασφαλίσω σε τακτήν ημέρα κάποιαν απαραίτητη διαδρομή... (Λεπτομέρεια, θα ειπείτε. Ναι, αλλά αν στηριχθεί κανείς στο βιβλίο του κ. Προβελεγγίου για να πάρει κάποια γεύση του πικρού καιρού της Κατοχής, θα απεκόμιζε την καθησυχαστική εντύπωση ότι η Αθήνα εξακολουθούσε να ζει τον αμέριμνο προπολεμικό της καιρό, και ότι μόνο κάπου εκεί στο Πανεπιστήμιο και στο Χημείο και στην «υπόγα» της Πανεπιστημιακής Λέσχης έπεφτε ξύλο...). Οι πρώτες σελίδες του «χρονικού» κάτι πάνε να περιγράψουν, κάποιο ξεφτίδι ατμόσφαιρας κατοχικής προσπαθούν ν' ανασυνθέσουν, αλλά η προσπάθεια τάχιστα εγκαταλείπεται.

Γενικότερα, η αφήγησις είναι στρωτή, το λεξιλόγιο δημοτικό και καταβάλλεται πολλή φροντίς για την καλλιπέπεια. Ακριβώς γι' αυτό, και

επειδή ο αισθητισμός είναι διάχυτος σε κάθε σελίδα –αφού και ο αρχικομμουνιστής Γιαννόπουλος «ετοιμαζόταν να διευθύνει το συστηματικό ξυλοδαρμό των αντιπάλων του σα συμφωνικό κομμάτι συναυλίας...» (σελ. 61)– μου έκαμαν εντύπωση αυτά τα αποτελιόταν, αρκίοταν, κ.τ.ό., τα «επιδράει» (σελ. 52), η «απερίγραφτη» (σελ. 57) και κάποιοι ανελληνισμοί, όπως λ.χ. «Έχω περιέργεια τί θα κάνουν αυτοί» (σελ. 50), (συνήθως λέμε: «Είμαι περίεργος να ιδώ τί κλπ.»), ή «μόλις που της δώσαμε, ξεθάρρεψε...» (ενώ το «μόλις που» δεν σημαίνει απλώς: «μόλις της δώσαμε», αλλά: «δεν της δώσαμε παρά ελάχιστα» με δυσκολία και με τσιγκουνιά). Αλλά και αυτά είναι λεπτομέρειες. Αντιθέτως, έχω να σημειώσω το κάποιο χιούμορ που διαρρέει την αφήγηση και ξεκουράζει κάπως από τη στεγνότητα των συζητήσεων, ή από τον μελοδραματισμό των αισθηματικών περιπετειών των ηρώων του μύθου.

Και κάτι ακόμα, last, but not the least... Το βιβλίο είναι χωρίς τυπογραφικά ή ορθογραφικά λάθη! Δεν απάντησα ούτε ένα. (Η, μάλλον, μονάχα ένα: Είναι στη σελ. 188, στίχ. 13. Πρόκειται για ένα περιττό ρ! Αν το σημειώνω, είναι για να πείσω τον κ. Προβελέγγιο ότι διάβασα με προσοχή το βιβλίο του, από την πρώτη έως την τελευταία σελίδα).

(εφ. *Η Καθημερινή*, 4.11.1954)

2

Ανεπίδοτη επιστολή του Ρούφου στον Αιμ. Χουρμούζιο

Λευκωσία, 3.11.1954

Διάβασα με πολλή προσοχή τις 4.300 περίπου συνοφρυωμένες λέξεις που χρειαστήκατε για να καυτηριάσετε το επιπόλαιο, μελοδραματικό κλπ. βιβλίο μου. Σας ευχαριστώ τόσο για την έκταση που του κάνατε την τιμή να του αφιερώσετε όσο και γιατί δηλώνετε με γενναioφροσύνη (και δύσκολα κρυμμένη έκπληξη) ότι τουλάχιστο δεν περιέχει ορθογραφικά και τυπογραφικά λάθη. Πρέπει να ομολογήσω, για νάμαι τίμιος, πως ο έπαινος για το πρώτο ανήκει μάλλον στον παλιό γυμνασιάρχη μου, και για το δεύτερο στον άνθρωπο που διόρθωσε ευσυνείδητα τα δοκίμια.

Βιάζομαι ακόμα ν' απολογηθώ και για δύο-τρία άλλα πραματάκια πριν έρθω στα σημαντικότερα:

1) Τ^ο αρχικά Δ. Π. στην επιλογική σημείωση δεν μπήκαν για να μπερδέψουν τον αναγνώστη (δε βλέπω τί λόγο θα είχα να το κάνω), αλλά από καθαρή αβλεψία – έτσι που τα τυπογραφικά λάθη γίνονται δύο.

2) Οι γραμματικές σας παρατηρήσεις ξεκινούν από ορισμένα γλωσσικά κριτήρια. Χωρίς να φτάνω σε μαλλιαρές ακρότητες δεν πιστεύω, όπως εσείς, στη μεικτή γλώσσα και γράφω λ.χ. «αποτελιόταν» γιατί το «απετελείτο» είναι καθαρευουσιάνικη μορφή, κι' άλλη δεν ξέρω (βλ. και Γραμματική του Μ. Τριανταφυλλίδη, παράγρ. 902-903, την οποίαν ακολουθώ βασικά γιατί πιστεύω στην ανάγκη κάποιας γλωσσικής ενότητας κι' ομοιομορφίας).

3) Γλωσσικά: Αμφισβητείτε την ελληνικότητα του «έχω περιέργεια». Δεν έχω υπ' όψη μου από ποια ξένη γλώσσα προέρχεται. Το «είμαι περιέργος να ιδώ», ωστόσο, που προτιμάτε, έχει μεγάλη ομοιότητα με το γαλλικό και το γερμανικό του αντίστοιχο («JE SUIS CURIEUX», «ICH BIN NEUGIERIG») |

4) Περί «καλλιπείας». Η φροντίδα για αυτήν, δηλ. για το καλό κατά τη μορφή γράψιμο, είναι –ή θάπρεπε νάναι– αυτονόητη για κάθε συγγραφέα. Από τον κριτικό περιμένει κανένας να μάθει αν ο συγγραφέας [πέτυχε] στην προσπάθειά του. Το ν' αναφέρεται απλά η ύπαρξη της φροντίδας θυμίζει την αόριστη απάντηση γυναίκας σ' ερώτημα αν άλλη γυναίκα είναι όμορφη: «Φαίνεται πως πέρασε πολλές ώρες μπροστά στον καθρέφτη της»...

Και τώρα στα σοβαρότερα:

Αν η αυστηρή κρίση σας προοριζόταν στο βιβλίο σα λογοτέχνημα, αν λέγατε ότι είναι βαρετό, κακογραμμένο, χωρίς πρωτοτυπία, άψυχο κλπ. δε θα είχα παρά να σωπάσω μπροστά στην έμπειρή σας κρίση. Έτσι, δε νομίζω ότι δικαιούμαι να απαντήσω σ' όσα γράφετε για τον «αισθητισμό» του βιβλίου, για τις κοινοτοπίες του, για τους μελοδραματισμούς του. Ούτε και θ' ασχοληθώ με το αν είναι λάθος το ότι, αντίθετα με τους κανόνες, ο θάνατος του ήρωα φαίνεται από νωρίς να πλησιάζει – πράμα που, όπως γράφετε, κάνει τον αναγνώστη να χάνει το ενδιαφέρον του για τη συνέχεια (αν και τέτοια παρατήρηση θα ήταν πιο ταιριαστή σε αστυνομικό μυθιστόρημα). Πηγαίνετε όμως πολύ πιο πέρα και γινόσαστε κριτής των προσώπων του βιβλίου, τους ζητάτε λόγο για τις σκέψεις και τις πράξεις τους, τους ειρωνεύσαστε, σας χρησιμεύουν σαν αφορμή για γενικότερες πολιτικές, κοινωνικές και ιστορικές σκέψεις. Είναι φανερό πως η συντροφιά αυτή των νέων, που στην αρχή σας φάνηκε συμπαθητική, σας ενόχλησε αργότερα πολύ (όπως δείχνει η σύγκριση ανάμεσα στο α' και στο β' μέρος της κριτικής).

Τους λόγους της παλινωδίας, καθώς και της τόσης βιαιότητας και ανεπιείκειας για τους νέους του χρονικού μου, δεν τους καταλαβαίνω κι' ούτε θ' ασχοληθώ μ' αυτούς, σεβόμενος τους κανόνες της προσήλωσης στα κείμενα και της αποφυγής κάθε προσωπικής παρατήρησης. Βρίσκω όμως ότι αδικείτε τους νέους μου και αυτό με αναγκάζει να πάρω την υπεράσπισή τους. |

Πρώτ' απ' όλα σας πειράζει ότι οι νέοι αυτοί εμφανίζονται παραφορτωμένοι με φιλοσοφικές κι' άλλες γνώσεις και τις συζητάνε. Λυπάμαι, αλλά τέτοιες κουβέντες σ' αυτή τη συντροφιά ανταποκρίνονται απόλυτα στην αληθινή της ατμόσφαιρα και στα πνευματικά της ενδιαφέροντα. (Προσωπικά μπορώ να σας βεβαιώσω ότι δεν ξανάπιασα στο χέρι μου φιλοσοφικό σύγγραμμα μετά τα εικοσιένα μου χρόνια, ενώ ως τότε τα διάβαζα μ[ε] μανία όπως κι' οι φίλοι μου. Έπειτα μην ξεχνάτε δυο σοβαρούς παράγοντες που βοήθησαν τις μελέτες εκείνα τα χρόνια: την πίεση της ιστορίας που απαιτούσε κοσμοθεωρητικό προσανατολισμό και την έλλειψη πολλών άλλων διασκεδάσεων κι' απασχολήσεων – εκδρομών, ταξιδιών, σπορ, συστηματικών επιστημονικών σπουδών. Έτσι έμενε αρκετός καιρός για διαβάσματα, συζητήσεις, αναζητήσεις και μερικά άλλα στα οποία θα έρθω παρακάτω.

Τους βαρύτερους καταπέλτες σας, ωστόσο, τους φυλάτε για την ιδεολογική τοποθέτηση της συντροφιάς του «Χρονικού». Σ' ένα σημείο γράφετε: «Μερικές καθησυχαστικές, ολοτόιμες προλήψεις προικίζουν τους ήρωες με χάρτινες πανοπλίες. Οι ιδεολογικές αντιθέσεις διατηρούν ακόμα τα αφελή πολιτικά τους σχήματα: κομμουνισμός-αντικομμουνισμός». Αλλού σατυρίζετε το ιδανικό ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης που διατυπώνει ο Μιχαήλ, ενώ λίγο πρωτύτερα εκφράζετε το φόβο μήπως μείνετε κρεμασμένος από τη γλώσσα από αδυναμία να καταλάβετε τί πιστεύουν οι «σταυροφόροι» μου. Για να σας απαλλάξω απ' αυτό το μαρτύριο σημειώνω, λίγο σχηματικά:

Τίποτα δε θάταν ευκολότερο από το να προικίσω τους ήρωες μου μ' ένα έτοιμο σαφές, νηφάλιο, λεπτομερειακό πρόγραμμα, βουτηγμένο ως το λαιμό σε «ελληνικό αύριο», που να μεταφράζει την εθνική συνείδηση και αγωνία της Κατοχής σε γνώμες για τη μεταπολεμική πολιτειακή και συνταγματική συγκρότηση, την οικονομία, την παιδεία, τις εθνικές διεκδικήσεις και το οδικό δίκτυο της Ελλάδας. Τέτοιο εγχείρημα όμως θάταν ψυχολογικά περιττό, καλλιτεχνικά βάναυσο κι' αντικειμενικά κίβδηλο. Οι νέοι μου του 1943 βρίσκονται μπλεγμένοι σε μια | δίνη ιδεολογιών και συνθημάτων και συνάμα αντιμέτωποι ενός τρομερού κινδύνου που απειλεί το έθνος τους. Το περισσότερο που μπορούν να κάνουν – χωρίς καθοδήγηση από εκείνους που θάπρεπε νάχαν σταθεί οι ώριμοι και σοβαροί ηγέτες τους– ήταν να πολεμήσουν για να διατηρήσουν την

Ελλάδα ελεύθερη. Αυτή στάθηκε τότε η «σταυροφορία» τους. Η γενικότατη αυτή γραμμή –πίστη στην Ελλάδα και την ελευθερία– έφτανε για την πραχτική τους ένταξη, την ώρα της μάχης, στη μια μεγάλη παράταξη. Από κει και πέρα ψηλαφούν, ψάχνουν να εξειδικεύσουν ηθικές και πολιτικές αξίες. Έτσι βρίσκονται, ένα διάστημα, κάτω απ' την επιρροή του μετριοπαθούς «χριστιανοδημοκρατικού» κόμματος. Αργότερα απογοητεύονται απ' την αδράνειά του και γυρεύουν δυνατότητες αμεσότερης δράσης σε στρατιωτικές οργανώσεις. Ανεξάρτητα από την επαφή τους με απρόσωπα πολιτικά κόμματα, ωστόσο, μπαίνει στη ζωή τους ο Μιχαήλ (του οποίου τόσο καλά ερμηνεύετε μια πλευρά στο πρώτο σας σημείωμα): ο Μιχαήλ, ο πρώην κομμουνιστής που «διάλεξε την ελευθερία» χωρίς ν' απαρνηθεί το ανθρωπιστικό ιδανικό των αριστερών, αλλά και ο ρεαλιστής μαχητής που ξέρει ότι σε στιγμές κινδύνου οι σύμμαχοι δε διαλέγονται, η πλούσια ηγετική φύση που συγκινεί και συναγείρει οπαδούς με την υπόσχεση ωραίων αγώνων για τον άνθρωπο και για την ελευθερία – με σύμβολα πολύ βαθύτερα και δυνατότερα απ' οποιοδήποτε στεγνό κι' ορθολογιστικό πολιτικό πρόγραμμα. Ο Μιχαήλ είναι (αν μου επιτρέπετε ακόμα μια φορά ν' αναφερθώ σε ξένο σύγγραμμα) αυτός που ο MAX WEBER ονομάζει «χαρισματικό ηγέτη» – ο άνθρωπος που δημιουργεί πίστη κι' ιδεολογία με μόνη τη μαγική ύπαρξή του. (Μην ξεχνάμε πως τέτοιοι άνθρωποι δημιούργησαν ιστορία και μύθο επί αιώνες πριν εμφανιστούν, στη φωτισμένη μας εποχή, τα «κόμματα αρχών»...)

Δεν μπορώ καθόλου να συμφωνήσω ότι το ιδεολογικό πρόβλημα συνοψίζεται για μένα στην αφελή αντίθεση κομμουνισμού-αντικομμουνισμού, και ότι η σχετική διαμάχη περιοριζόταν, για τους ήρωές μου, σε ξύλο στο Πανεπιστήμιο. Το τί πιστεύουμε σήμερα εμείς στα γραφεία μας, το τί αποχρώσεις διακρίνουμε είναι μια υπόθεση. Το πώς είχε τεθεί –εντελώς πραχτικά– το πρόβλημα στους νέους του 1943 είναι άλλη: αν η Ελλάδα θα γινόταν κομμουνιστική ή αν θάμενε ελεύθερη. Ήταν πρόβλημα ύπαρξης ή μη ύπαρξης, άμεσης μάχης με τις γροθιές, τα μαχαίρια και τα πιστόλια. Αυτά έγιναν τότε, κι' αυτά έγραφα. Χρονικό έκανα κι' όχι κοινωνιολογικό δοκίμιο, ούτε πολιτική δεοντολογία.

Νομίζω ότι τα παραπάνω απαντούν και στην ολότελα εσφαλμένη εντύπωσή σας ότι έγραφα ένα «αντικομμουνιστικό μυθιστόρημα, με σαφείς προθέσεις και κίνητρο ιδεολογικής πολεμικής». Τέτοια πρόθεση θάταν πολύ ταπεινή – όταν θελήσω να κάνω πολεμική δε θα την κρύψω κάτω από λογοτεχνικό μανδύα. Η ανάμιξη τέχνης και πολιτικής μου είναι «αισθητικά» αντιπαθητική, και νόμισα ότι είχα ξεκαθαρίσει το σημείο αυτό στην επιλογική μου σημείωση. Άλλωστε, αν είχα τις προθέσεις που μου αποδίνετε, δε θα είχα την αφέλεια να παρουσιάσω τους ήρωές μου

γεμάτους αμφιβολίες, ταλαντεύσεις κι' ερωτηματικά, μ' αντίθετα θα τους έδειχνα ιδεολογικά γρανιτωμένους και πολύ πιο εξιδανικευμένους – όπως κάνουν μερικοί στρατευόμενοι λογοτέχνες...

Λέτε ακόμα ότι οι νέοι μου «φλυαρούν πολύ, πράττουν ελάχιστα και δε σκέφτονται τίποτα το ουσιαστικό και το βαθύ για την τρομαχτική δοκιμασία της στιγμής». 'Ότι φλυαρούν το παραδέχομαι. MEA CULPA. Είναι και στεγνές οι συζητήσεις τους, γεμάτες κοινοτοπίες, επεξηγείτε συμπαθητικά αλλού. MEA MAXIMA CULPA. Φαντασθήτε όμως τί θα ήταν αν περιλάβαιναν πανεπιστημακούς διαπληκτισμούς πάνω στον ιστορικό υλισμό, τη θεωρία των οικονομικών κρίσεων και τις βουλγαρικές βλέψεις στη Μακεδονία. (Η «κονταρομαχία ιδεών» που θέλετε...) 'Ότι πράττουν ελάχιστα οι νέοι μου το αμφισβητώ. Εκτός από ένα-δύο (όπως εκείνος ο Ντίνος που σας εξοργίζει) η συντροφιά αγωνίστηκε εκείνα τα χρόνια, κινδύνεψε, μερικοί απ' αυτήν σκοτώθηκαν. 'Όλ' αυτά εθελοντικά, με τόλμη, με έμπρακτη αγωνία για τη μοίρα του τόπου. Γι' αυτό και είχαν το δικαίωμα στα διαλείμματα, να φλυαρούν, να διασκεδάζουν, να ανοηταίνουν, να κάνουν αισθητισμούς και να ερωτεύονται (έστω και μελοδραματικά – νέοι ήταν...). Οι πολεμιστές, και | μάλιστα οι νέοι, δεν είναι μόνιμα σκυθρωποί – ούτε και οι κομμουνιστές ήταν. Αυτό είναι συνήθως προνόμιο των μετόπισθεν.

Αλλά, λέτε, ο αγώνας περιοριζόταν σε «ξύλο στο Πανεπιστήμιο». Παράδοξο πως, ενώ με τόση προσοχή διαβάσατε το βιβλίο, σας διέφυγε ότι οι φοιτητικές συγκρούσεις δεν ήταν παρά η πρώτη φάση του αγώνα. (Αν τις αναφέρω αρκετά είναι γιατί στον πανεπιστημιακό μικρόκοσμο πρωτοεκδηλώθηκε η κομμουνιστική τρομοκρατία κι' εκεί πρωτοαντιμετωπίστηκε, πρώτα παθητικά κι' ύστερα με «λευκή τρομοκρατία», την ώρα που οι πολλοί, οι σοβαροί άνθρωποι κοιμόντουσαν ακόμα ήσυχοι ή κατάστρωναν πολιτικά προγράμματα.) Από τις γροθιές και το βάψιμο συνθημάτων στους τοίχους ο αγώνας πέρασε στα μαχαίρια, από τα μαχαίρια στα πιστόλια. Απ' το Πανεπιστήμιο βγήκε η πάλη κι' αγχάλιασε την Αθήνα, τις φοιτητικές ομάδες διαδέχονται ΟΠΛΑ απ' τη μια μεριά κι' οι στρατιωτικές οργανώσεις απ' την άλλη. Άνθρωποι δολοφονούνται, η ώρα της τελικής αναμέτρησης πλησιάζει. Απ' τη μικρή συντροφιά πέφτει ο πρώτος νεκρός... και οι αγώνες του «Χρονικού» συνεχίζονται. Η ζωή των ηρώων του πάλλεται με βαθειά ένταση ανάμεσα στα δύο επίπεδα που αγγίζονται κι' ολοένα πλησιάζουν: το επίπεδο της ζωής με το φως, το φάξιμο, τη χαρά, τη μουσική – και το άλλο, η σκοτεινή «άλλη όχθη» που προσμένει και δυναμώνει με τη σκιά της το ρυθμό του μετρημένου κιόλας χρόνου για κείνον που βαδίζει σ' αυτήν με ανοιχτά μάτια.

Αυτή είναι η «χρυσή νεολαία» για την οποία μιλάτε πότε με περιφρονητική συγκατάβαση και πότε μ' απροκάλυπτη εχθρότητα. (Κι' η έκ-

φραση «χρυσή νεολαία», αν υπαινίσσεται πλούτο κι' ελαφρή κοσμικότητα, είναι άδικη κι' ανακριβής.)

Αλλά, διαμαρτύρεσθε, ο Ντίνος έχει βίλλα στην Εκάλη. Αλλά γιατί όχι; Πολύς κόσμος έχει, γι' αυτό υπάρχει Εκάλη. Δεν είναι κακό πράμα. Η παρακάτω φράση, ότι «περνάει ζωή και κόττα την ώρα που στα πεζοδρόμια της Αθήνας μαζεύονται οι άνθρωποι με το φαράσι» είναι κλασικό παράδειγμα του είδους εύκολης ρητορικής που θέλησα ν' αποφυγω παραλείποντας την ευρύτερη και κοινότοπη (αν μια μεγαλοφυΐα | δεν την κάνει κάποτε επική) περιγραφή της Κατοχής με τα γνωστά και χιλιοεπωμένα δεινά. Και απαντώ: είναι ή δεν είναι γεγονός ότι υπήρξαν άνθρωποι που έμειναν απ' έξω από την αγωνία της Κατοχής; Είναι ή δεν είναι δικαίωμά μου να περιγράψω κι' έναν τέτοιο, δίπλα σε τόσους διαφορετικούς; Ή ίσως έπρεπε, για να υποταχτώ σ' ορισμένες συμβατικότητες, να βρίσω τον Ντίνο γιατί δεν ένωθε τις ίδιες συγκινήσεις μαζί μας; Μα δε δέχομαι τέτοια μαθήματα ηθικολογίας. Και πάντως ο Ντίνος ούτε μαυραγορίτης ήταν, ούτε πείραξε κανένα, ούτε και ζούσε σε καμμιάν απίστευτη χλιδή. Μονάχα συνέβαινε, όπως είπα, νάχει από προπολεμικά μια βίλλα στην Εκάλη που είχε μείνει ακατοίκητη και χρησίμεψε για μιαν εκδρομή της συντροφιάς. Κατά τα λοιπά έπινε ούζο ή κρασί με τους φίλους του. Γιατί όχι; Το 1943 δεν ήταν 1941. Η εποχή των πολύ μεγάλων στερήσεων είχε περάσει, υπήρχαν –έστω και κακής ποιότητας– κρασί και σιγάρα και λιγοστές κονσέρβες. (Υπήρχαν και μερικά ταξιά. Το επεισόδιο με το ταξί έγινε ακριβώς όπως το περιγράφω.) Αλλά ήξερα, κι' έγραφα, πως η μορφή του Ντίνου είναι τέτοια που να προκαλεί αγανάχτηση σε πολλές κατηγορίες ανθρώπων. Λυπάμαι που σας στενοχώρησε και σας αυτός ο άκακος αισθητικός.

Όσο για τις «αυθάδικες» σκέψεις των σελίδων 160-161, συνίστανται στο ότι τολμάει ένας απ' τους νέους, για μια στιγμή, ν' αμφισβητήσει τις κοσμοθεωρητικές βάσεις της σημερινής δημοκρατίας και του εθνικισμού και να διερωτηθεί μήπως είχε κάποιαν αξία ο αριστοκρατισμός άλλων εποχών. Γιατί να μην το κάνει; Τόσο ιερά ταμπού είναι οι θεσμοί κι' οι πεποιθήσεις μας; Προς Θεού. Ή μήπως οι σκέψεις αυτές, καλές ή κακές, ακατάστατες, παροδικές, δεν έχουν καμμιιά σχέση με τα μεγάλα προβλήματα της μοίρας των Ελλήνων – άσχετο αν δεν σας βρίσκουν σύμφωνο; Γιατί τόσος δογματισμός στην κριτική;

Δεν ξέρω αν απάντησα σ' όλο το κατηγορητήριο, αλλά φοβάμαι πως σας κούρασα και κουράστηκα κι' εγώ. Γι' αυτό τελειώνω με μια παρατήρηση: λυπάμαι ειλικρινά γιατί άκουσα από σας πολεμική του τύπου που | θα περίμενα είτε από φανατικούς κομμουνιστές είτε από άκρους συντηρητικούς – από τους πρώτους για ευνόητους λόγους, από τους δεύτερους γιατί δεν ύψωσα σαν ιδεολογική σημαία της μικρής ομάδας των

σταυροφόρων ένα «Θρησκεία-Πατρίς-Οικογένεια» και γιατί γράφω δημοτικά. Λυπάμαι γιατί από έναν πνευματικό άνθρωπο της ολκής σας έλπιζα περισσότερη κατανόηση για το βιβλίο μου, κι' ιδιαίτερα για τη μεταφυσική αγωνία που κρύβεται πίσω από τους «αισθητισμούς» και την πολιτική των νέων μου, των νέων αυτών που στέκονται δισταχτικοί ανάμεσα στη θέαση και στη δράση και δε δέχονται να υποδουλωθούν αποκλειστικά στη μια ή στην άλλη.

Αν νομίζετε πως μπορείτε να φιλοξενήσετε την απάντηση τούτη στην «Καθημερινή» θα σας είμαι ευγνώμων. Νομίζω ότι αυτό θα ήταν FAIR, όπως –κατά την ειρωνική σας έκφραση– θα έλεγε κι' ο Δίων.

Και πάλι ευχαριστώ για την ενασχόλησή σας με το πρωτόλειό μου και για την υπομονή σας να περιμένετε τον επόμενο τόμο πριν με καταδικάσετε αμετάκλητα.

Δακτυλόγραφη ανεπίδοτη επιστολή (βλ. γρ. 4).

Ευρετήριο προσώπων

Περιλαμβάνονται τα ονόματα των προσώπων που αναφέρονται στο κείμενο ή και στις σημειώσεις των γραμμάτων.

Αθανασιάδης Τάσος: 18, 19
Ακρίτας Λουκής: 32
Αλιβιζάτος Νίκος Κ.: 5
Αλιβιζάτου Λιλή Κ.: 19
Αναπλιώτης Γιάννης Π.: 18
Ανδρικοπούλου Νέλλη: 22
Αξελός Κώστας: 22
Ασημακόπουλος Κώστας: 14

Βεγλερής Φαίδων: 5
Βενέζης Ηλίας: 18, 19
Βλάχος Άγγελος: 1
Βράχας Φρίξος Π.: 11, 12

Δασκαλόπουλος Δημήτρης: 1, 2

Ελύτης Οδυσσεάς: 19

Ζακυθηνός Αλέξης Δ.: 9, 10
Ζακυθηνός Διον. Α.: 9
Ζέρβας Ναπολέον: 17
Ζερβός Νίκος: 18

Θεοτοκά Ναυσικά: 22
Θράβαλος Γιώργος: 14
Θρύλος Άλκης: 18, 19

Ιατρίδη Ιουλία: 14

Καζαντζάκης Ν.: 3, 31
Καλπαδάκης Γιώργος: 22
Καραγάτσης Μ.: 5, 18, 31
Καραλής Γιάννης: 18
Καραντώνης Ανδρέας: 19

Καράογλου Χ.Λ.: 30
Κάσδαγλης Νίκος: 14
Καστανάκης Θράσος: 30
Καστοριάδης Κορνήλιος: 22
Κατσιμπαλής Γ.: 4
Κοτζιάς Αλέξανδρος: 18
Κρανάκη Μιμίκα: 22
Κριαράς Εμμανουήλ: 18
Κύρου Αχιλλεύς: 19
Κύρου Κύρος: 19

Λαδογιάννη Γεωργία: 18

Μακρής-Στάικος Πέτρος Στ.: 2
Μαλτέζος Κίτσος: 1, 2, 8, 9, 10
Μαρκεζίνης Σπύρος: 19
Μαρκίδης Β.: 11
Μάτσας Νέστορας: 14
Μιλλιέξ, ζεύγος: 32
Μιχαηλίδης Κωστής: 23
Μοσαντέκ Μωχάμαντ: 5
Μοσχονάς Εμμ.: 4
Μυράτ Μ.: 12

Ξεφλούδας Στέλιος: 18, 19

Ουράνης Κώστας: 14, 18

Παναγιωτόπουλος Ι.Μ.: 18, 19
Παπαγεωργακοπούλου Ελένη (μητέρα του Ρόδη Ρούφου): 15
Παπάγος Αλ.: 19
Παπαϊωάννου Κώστας: 22
Παπανούτσος Ε.Π.: 32

- Παράσχος Κλέων: 19
 Πεχλιβάνος Μίλτος: 31
 Πικούλη Καίτη: 14
 Πιπινέλης Παναγιώτης: 5
 Πλασκοβίτης Σπύρος: 14, 32, 34

 Ρούφος Αθανάσιος: (26)
 Ρούφος Λουκάς: (26)
 Ρούφου Αριέττα: 22, 23, 25, 26, 28, 30, 33, 34
 Ρώμας Δ.: 2

 Σαββίδης Γ.Π.: 5
 Σαλαμάγκας Δημήτριος Στ.: 18
 Σαμαράκης Αντ.: 1
 Σελλά Όλγα: 5
 Σεφέρης Γ.: 2, 5, 7, 28, 30
 Σιδέρης Γιάννης: 24, 25
 Σικελιανός Άγγελος: 19
 Σκαναβή (οικογ.): 22

 Blake W.: 22
 Boas George: 4
 Buffon: 10

 Debruge-Princet L.: 32

 Febvre Lucien: 4
 Field John: 22

 Gaspard Armand: 29, 30
 Gregoire Henri: 18

 Holanda Sergio Buarque de: 4
 Huxley Aldous: 3
 Ionesco Eug.: 22

 Jenkins Romilly: 18, 19, 23
 Jungk Robert: 4

 Knös B.: 19

 Lacarrière Jacques: 31, 34
 Mariveau P.: 22

 Σπυριδάκη Μαριάνθη: 29, 30
 Σπυριδάκης Γιώργος: 29, 31, 35
 Στασινόπουλος Μιχαήλ: 18, 19

 Τερζάκης Άγγελος: 18, 19
 Τζιόβας Δημήτρης: 1
 Τολστόι: 1
 Τσαπόγας Μιχάλης: 5
 Τσίρκας Στρατής: 31

 Φραγκιάς Αντρέας: 14
 Φραγκόπουλος Θ.Δ.: 1, 2, (8), 9, 14, 23
 Φρυδάς Πέτρος: 31

 Χάρης Πέτρος: 13, 14, 18
 Χατζηλαζάρου Μάτση: 22
 Χατζίνης Γιάννης: 18, 19
 Χουρμούζιος Αμιλιος: 2

 Ψυχάρης: 30

 Maurois André: 4
 Mirambel André: 30, 31, 35
 Musset Alfred de: 22

 Oribe Emilio: 4
 Orwell George: 3

 Prassinis Gisèle: 31

 Rappard William: 4

 Saulnier: βλ. Saunier Guy
 Saunier Guy: 31
 Steinmetz Alex.: 18
 Stendhal: 1
 Strasburger Janusz: 27, 29, 30

 Tate Henry: 22
 Turner J.M.W.: 22

 Vilatá Javier: 22

 Weber Max: 3
 Wells Doreen: 22